

Tallinna Ülikool  
Ajaloo Instituut

# **Ajalooteadus Nõukogude Eestis 1944 – 1952**

magistritöö

Helen Lausma - Saar

Juhendaja: Ph.D Priit Raudkivi

Tallinn 2012

# SISUKORD

<b>KASUTATUD LÜHENDID .....</b>	<b>3</b>
<b>SISSEJUHATUS.....</b>	<b>4</b>
EESMÄRK JA ÜLESEHITUS .....	5
TÖÖ ALLIKAD JA KASUTATUD KIRJANDUS .....	6
ARUTLUS PERIODISEERIMISEST.....	9
MÄRKUSI MINEVIKU INTERPRETEERIMISE KOHTA .....	13
<b>1. SÕJAJÄRGNE OLUKORD AJALOOTEADUSES .....</b>	<b>15</b>
1.1. TEADUSMAASTIK .....	15
1.2. TEADUSE VÕIMALIKKUSEST .....	20
1.3. AJALOOTEADUSE SUUNAJAD .....	22
1.3.1. <i>Ideede kandjad</i> .....	24
1.3.2. <i>Organisaatorid</i> .....	33
<b>2. AJALOOTEADUSE RIIGISTAMINE .....</b>	<b>37</b>
2.1. TEADUSE INSTITUTIONALISEERUMINE .....	37
2.2. ESTI NSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT .....	41
2.2.1. <i>Direktor ja Teaduslik Nõukogu</i> .....	42
2.2.2. <i>Töökorralduse kujunemine ja ideoloogiline kasvatus</i> .....	44
2.2.3. <i>Aspirantuur</i> .....	51
2.3. KULMINATSIOON TEADUSLIKU TEHISMAASTIKU KUJUNDAMISEL.....	58
<b>3. UUE AJALOOKÄSITLUSE KONSTRUEERIMINE .....</b>	<b>63</b>
3.1. MARKSISTLIK-LENINISTLIKU AJALOOKÄSITLUSE SISSEJUHATAMINE .....	65
3.2. AJALOOAJA KONSTRUEERIMINE PERIODISEERIMISE LÄBI .....	66
3.2.1. <i>Eesti ajaloo periodiseerimine</i> .....	67
3.2.2. <i>Periodiseerimise genees</i> .....	77
<b>EKSKURSS: HOMO SOVIETICUS'E KASVATAMINE .....</b>	<b>79</b>
<b>KOKKUVÕTE.....</b>	<b>81</b>
<b>SUMMARY .....</b>	<b>84</b>
<b>KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS .....</b>	<b>86</b>
<b>LISAD. ....</b>	<b>97</b>

## KASUTATUD LÜHENDID

AI – ENSV TA Ajaloo Instituut

EK(b)P – Eestimaa Kommunistlik (bolševike) Partei\*

ENSV – Eestimaa Nõukogude Sotsialistlik Vabariik

ERA – Eesti Riigiarhiiv

ERAF – Eesti Riigiarhiivi Filiaal (Parteiarhiiv)

KK – Keskkomitee

Kt - kohusetäitja

LVKÜ – J. Marchalewski nim Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlik Ülikool

PAI - EK(b)P Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut

RKN – Rahvakomissaride Nõukogu

TA – Teaduste Akadeemia

TRÜ – Tartu Riiklik Ülikool

ÜK(b)P – Üleliiduline Kommunistlik (bolševike) Partei

---

\* EK(b)P kasutati magistritöös käsitletava perioodi ajal 1944-1952. Sel ajal kuulus Eesti kommunistide organisatsioon ÜK(b)P koosseisu. Aastatel 1920-1940 oli EKP juriidiliselt iseseisev Kominterni sektsioon. ÜK(b)P nimetus muudeti NLKP-ks 19. Kongressil 1952. aasta oktoobris. Siis muutus EK(b)P taas EKP-ks.

## SISSEJUHATUS

2012. aastal möödub 60 aastat üldkäsitluse *Eesti NSV ajalugu*<sup>1</sup> ilmumisest, millega pandi nurgakivi nõukogude okupatsiooni aegsele Eesti ajaloo käsitlusele.<sup>2</sup> Vajadus kanooniliste baastekstide järele on omane just totalitaarsetele režiimidele. Vastavate ajalookäsitluste eesmärgiks on oleviku legitimeerimine mineviku presentatsiooni läbi. Ideoloogiliselt õige minevikukäsitluse loomine tähendab tõemonopoli kehtestamist ajaloo üle ja totalitaarsetes riikides saab olla tõesid vaid üks. Tänapäeva ajalooteaduses, kus historiograafia on läinud äärmiselt harali, kohtab nõ ametliku resp riikliku üldkäsitluse formaati üha harvem, kuid soov kehtestada riiklikult normeeritud ajalookäsitlust püsib visalt edasi<sup>3</sup>. Enamasti on aga lepitud asjaoluga, et ajalooteaduslik tunnetus on lõputu protsess, mille tulemuste surumine etteantud tähelemerkidega üldkäsitluse raamistusse ei ole lihtsalt reaalne. St minevikuline tervik on hõlmamatu ning meie keelekasutus ei võimalda formuleerida kvintessentsi, mis haaraks endasse historiograafilise pärandi kogu selle mitmetahulisuses. See ei tähenda muidugi seda, et üldkäsitlusi ei ilmuks. Ent demokraatia tingimustes pole nende sisuks riigivõimu poolt ette antud suuniste täitmine selles osas, kuidas minevikku tuleks kajastada. Ajaloolaste tsunfti sisemängudesse pole riigivõimul oma diktaadiga asja.

Eesti taasokupatsioon Nõukogude Liidu poolt 1944. aastal tõi endaga kaasa vajaduse inkorporeerimist õigustada. Stalinistliku diktuuri tingimustes tuli leida ühiskonnas üles ressursid, *mobiliseerida* kõik jõud, et komponeerida kanooniline ajalookäsitlus tõestamaks okupatsiooni legitiimsust. Erinevalt demokraatlikest ühiskondadest, kus ajaloo uurimine jäi professionaalide pärusmaaks, kaasati nõukogude ühiskonnas kaanoni moodustamisse korraka nii teadus kui ka teadusvälised jõud. Pikemas perspektiivis pidi loodav ametlik ajalookäsitlus moodustama suunava raamistuse kogu edasisele ajaloo uurimisele ning retsitatiivina kasutades kinnistuma ainuvõimaliku ajalookontseptsioonina ühiskondlikku mälu.

---

<sup>1</sup> Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Peatoim: Gustav Naan. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti riiklik kirjastus. Tallinn 1952.

<sup>2</sup> Laas, Jaan. Teadus diktatuuri kütkeis. Eesti teadusest ja kõrgharidusest natsionaalsotsialistliku ja sovetliku teaduspoliitika raames. Epikriis. Argo. Tallinn 2010, lk 384-385.

<sup>3</sup> Vt Lisa 1.

## Eesmärk ja ülesehitus

Magistritöös on lähtunud eeldusest, et nõukogude eesti ajaloo teadus kujunes mitme jõuvälja koostoime tulemusena. Seda protsessi on üritatud käesolevas töös avada. Üheks uurimistöö eesmärgiks on kirjeldada ja analüüsida, kuidas ja milliste vahenditega saavutati ajaloo teaduse surumine stalinistlikesse raamidesse. Uurimuse kronoloogilised raamid hõlmavad perioodi Eesti taasokupatsioonist 1944. a. kuni 1952. a. üldkäsitluse ilmumiseni. Et aga ajaloo teaduse surumine stalinistlikesse raamidesse algas juba esimese nõukogude okupatsiooni ajal, on ekskursid varsemasse perioodi töö seisukohalt vaadatuna vajalikud.

Tulenevalt sellest, et uue ajalookäsitluse konstrueerimiseks on vaja inimesi ja institutsionaalset raamistikku, on käesolev magistritöö jaotatud kolmeks peatükiks. Esimene peatükk annab taustinformatsiooni sõjajärgsest olukorrast eesti ajaloo teaduses. Tingituna totalitaarsest riigikorrast, kus professionaalne ajaloo uurimine ei saanud põhineda saajaprotsendiliselt teadlase vabal valikul, on eraldi vaatluse all ajaloo teaduse suunajad. Nende all tuleb mõista võimuaparaadi esindajaid, kes pidid valvama loodava ajalookäsitluse vastavuse üle kehtivale ideoloogilisele kaanonile ning vajadusel suunama ajaloolaskonda *õigetele* järeldustele. Siinkohal on tinglikult väljatoodud kaks osapoolt: ideede kandjad ja organisatorid. Mõiste *ideed* sisuks on käesoleva magistritöö kontekstis veendumused, maailmavaade. Peatükis tõstatuvad järgmised probleemid: milline oli teadusmaastik sõjajärgsel perioodil; milliste inimressurssidega sai uue ajalookontseptsiooni koostamisel arvestada; kas muutunud ideoloogilisel ja poliitilisel maastikul oli ajaloo teaduse näol üldse tegemist teadusega; kes olid ajaloo teaduse suunajateks.

Teises peatükis on käsitluse all ajaloo teaduse riigistamine st selle surumine raamistikku, mis võimaldas kehtestada loodavate tekstide üle ideoloogilise kontrolli ning taastoota ajaloolaskonda, kelle arusaamad professionaalsest tegevusest olid raamistatud kehtiva ideoloogia poolt, mille legitiimsuses nad ei kahelnud. Tulenevalt sellest, et institutsionaalse raamistiku kujundamisel sai oluliseks kaadripuhastus, kujunes oluliseks sündmuseks EK(b)P KK VIII pleenum. Arutletud on probleemi üle, millist rolli mängis VIII pleenum teadusmaasiku korrigeerimisel. Pikemalt on uurimise all ENSV TA Ajaloo Instituut, sest just sellest asutusest kujunes interpreteeriva ajaloo teaduse ümberkorraldamise keskus.

Kolmandas peatükis on kitsamalt vaatluse all ajalookirjutuse sisu. Eesti ajaloo periodiseerimise problemaatika kujunes ajalooteaduse kõige olulisemaks ülesandeks. Töös on püütud analüüsida periodiseerimise väljatöötamise erinevaid aspekte.

Töö lõppu on autor lisanud lühiekskursi. Selles on tehtud katset vastata küsimusele, milline pidi olema raamidesse surutud ja ideoloogiliselt kontrollitud ajalookäsitluse mõju ühiskonnaliikmete kasvatamisele.

Magistritöö lisas leiab lugeja valiku dokumentidest, mis annavad võimaluse huvi korral tutvuda algallikatega.

## **Töö allikad ja kasutatud kirjandus**

Nõukogude perioodi kajastavate allikate puhul kehtivad põhimõtteliselt samad kriitikameetodid, mis kõikide teistegi kirjalike allikate puhul. Samas on selle ajalooperioodi allikatel rida ajastuspetsiifilisi jooni, mida tuleb teada ning järelduste tegemisel arvestada. Kindlasti ei saa uuritavast perioodist pärit allikmaterjaliga tutvumisel ja kasutamisel uurimistöös ära unustada riiklikult kehtestatud tsensuuri. Tsensuuril oli nõukogude ühiskonnas mitmeid tasandeid. See algas enesetsensuurist, mis sundis ajaloolast pidevalt kontrollima oma keelekasutust ning keele vahendusel formuleeritavate mõtete vastavust kehtivatele ideoloogilistele kaanonitele ning jätkus vastavalt loodud teksti ühiskondlikule määratlusele erinevates instantsides.<sup>4</sup> Ka põgus pilguheitmine tolleaegsetele tekstidele annab tunnistust üsna omapärasest keelekasutusest ning argumentatsioonitehnikast. Seda iseloomustavad rohkearvulised tsitaadid, mis on iseloomulikud enamikele allikaliikidele. Lugeses allikaid tänapäeva inimese silmadega jääb mulje, et tsitaadid elavad justkui omaette elu ning autoriteedile toetumata ei suutnud ajaloolased formuleerida peaaegu mitte ühtegi mõtet. Üheks oluliseks keelekasutust iseloomustavaks jooneks tundub olevat kramplik püüe politiseerida, ideologiseerida ning raamistada tekste ka seal, kus selleks vast otsesest vajadust polnudki. Rohked tsitaadid muudavad uuritava ajastu allikad kohati ebausutavalt sarnasteks ja ühesugune sõnakasutus täiesti erinevate allikate sõnumi ühetaoliseks. Kuid otseloomulikult

---

<sup>4</sup> Tannberg, Tõnu. Nõukogude aja uurimisest Venemaal: uuemad arhiiviteatmikke ja allikaõpetuslikke käsiraamatuid. - Ajaloolise töö otsinguil I. Toim. Enn Tarvel. Tallinn 1999, lk 99-102.

ei suuda tänases päevas elav ajaloolane adekvaatselt tajuda ajastu vaimu, mis tekstide valmimisel sõnaseadjaid survestas. Ajaloonarratiivi koostamine oli otseselt sõltuv parteilistest seisukohtadest ühiskonna arengule. Oma igapäevatöös pidi ajaloolane hoolega jälgima, et tema loodud tekstis oleks arvestatud just kõige uuemate seisukohtadega. Keelesemantiline analüüs, varasemate seisukohtade kõrvutamine uutega oli ajaloolase igapäevatöö lahutamatu osa. Natukene teistsugust keelekasutust on võimalik tuvastada aga näiteks erakirjavahetuses<sup>5</sup>.

Ajalookirjutuse kujunemine teise nõukogude okupatsiooni ajal kujutab endast teemat, mida pole võimalik nõ ära kirjutada ühe magistritöö raames. Olgugi, et taasiseseisvunud Eestis on nõukogude okupatsiooni uurimisel kogunenud juba kenake hulk historiograafiat, on eraldi tollase ajalookirjutuse geneesiprobleemataikale pühendatud töid vähe. Tõsi küll: selle nähtuse mõistmist toetavaid ning ajalookirjutuse kujunemist mõista aitavaid uurimusi meil juba leidub. Siinkohal toon välja neist mõned olulisemad: *Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940-1954)*<sup>6</sup>, *Eesti ajaloo kirjutamine Stalini ja Hruštšovi ajal*<sup>7</sup>. Teadusest ja hariduselt annab põhjaliku ülevaate mahukas ning faktirohke teos *Kohanemine ja vastupanu*<sup>8</sup>, teaduse arenemise võimalikkusest diktatuuri tingimustes kujundab pildi epikriis *Teadus diktatuuri kütkeis. Eesti teadusest ja kõrgharidusest natsionaalsotsialistliku ja sovetliku teaduspoliitika raames*<sup>9</sup>. Artiklid *Eesti ajalugu stalinistlikus haardes*<sup>10</sup> ja *Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses*<sup>11</sup> käsitlevad uuritava perioodi ajalooteaduse valupunkte, mistõttu neis esitatud seisukohad on olnud töö kirjutamisel oluliseks toeks. Eesti NSV kultuuripoliitika küsimusi on põhjalikult käsitlenud Tiiu Kreegipuu oma artiklis *Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945–1960*<sup>12</sup>. Ülitähtsat ning kogu kultuurimaastikku muutnud sündmust, 1950. aasta märtsipleenumit on

---

<sup>5</sup> A. Liebmani ja G. Naani käsikirjalised materjalid Eesti ajaloo periodiseerimisest, G. Naani kirjad A. Liebmanile. ERAF.247.81.5.

<sup>6</sup> Kuuli, Olaf. *Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940-1954)*. Tallinna Raamatutrükikoda, Tallinn 2007.

<sup>7</sup> Kuuli, Olaf. *Eesti ajaloo kirjutamisest Stalinin ja Hruštšovi ajal*. Tallinna Raamatutrükikoda. Tallinn 2008.

<sup>8</sup> Karjahärm, Toomas ja Sirk, Väino. *Kohanemine ja vastupanu*. Argo. Tallinn 2007.

<sup>9</sup> Laas 2010.

<sup>10</sup> Viires, Ants. *Eesti ajalugu stalinistlikus haardes*. Tuna. Ajalookultuuri ajakiri. Nr 1, 2003, lk lk 32-47.

<sup>11</sup> Vseviiov, David. *Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses*. - Ajaloolise tõe otsinguil I. Toim Enn Tarvel. Tallinn 1999, lk 117-121.

<sup>12</sup> Kreegipuu, Tiiu. *Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945-1960*. Tuna. Nr 3, 2007, lk 46-69.

käsitlenud Tõnu Tannberg<sup>13</sup>. Ajakirjas Akadeemia on aastatel 1998 ja 1999 ilmunud EK(b)P KK VIII pleenumi stenogrammid<sup>14</sup>.

Magistritöö kujutab endast üht võimalikku versiooni nõukoguliku ajalookäsitluse kujunemisest teise nõukogude okupatsiooni tingimustes. Niisuguse pretensiooni põhjendus peitub asjaolus, et kuigi sotsiologiseerivas üldhinnangus sellele omaette fenomenile (vähemalt kehtivas ühiskondlik-poliitilises olukorras) printsipiaalseid muudatusi tuleb, on detailitäpsustused omal kohal. Seetõttu pööras autor oma pilgu arhiivimaterjali poole. Kasutatud on Riigiarhiivi ja Riigiarhiivi Filiaali (Parteiarihiivi) arhivaale. Olulist informatsiooni andsid Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi loomist ja tegevust kajastavad arhiivimaterjalid: instituudi põhimäärus ja kroonika, aruanded, koosolekute ja nõupidamiste protokollid, käskkirjad.<sup>15</sup> Kirjavahetus ja teised dokumendiliigid aspirantuuri küsimuses selgitavad uue ajaloolaskonna loomise tagamaid ning protsessi. Väärtuslikku teavet pakuvad näiteks raadioloengute tekstid (ilmselt kirjutati raadioesinemised enne valmis, need tsenseeriti mingil tasandil ning eetrisse läks eelnevalt kooskõlastatud ja heakskiidetud tekst) ning Eesti ajaloo keskkooliõpiku arutelu stenogrammid, toimik ilmutata jäänud teosest *Lühike Eesti ajalugu* jm. Kõik need arhivaalid sisaldavad olulist teavet ajalookirjutuse kindlasuunalisest, eesmärgipärasest kujundamisest/kujunemisest.<sup>16</sup> Ajalookirjutuse uurimise

---

<sup>13</sup> Tannberg, Tõnu. 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu. „Eesti süüasi“ (1949-1951) Moskvast vaadatuna. Tuna. Nr 3. 2001, lk 120-125.

<sup>14</sup> EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. I. Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm. Akadeemia. Nr. 12. Tartu 1998, lk 2661-2686; EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. (II-XI). Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm. Akadeemia. Nr 1-10. Tartu 1999, lk 191- 222; lk 415-446; lk 639-670; lk 863-804; lk 1087-1118; lk 1311-1342; lk 1535-1566; lk 1759-1790; lk 1017-2048; lk 2221-2256.

<sup>15</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi põhimäärus. Põhimäärus ja kirjavahetus organisatsioonilistes küsimustes. ERA.R.2343.1.1; ENSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUDI KROONIKA. Alustatud 3.01.1949. a. lõpetatud 1950. a. ERA.R.2343.1.18; Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond Ajaloo Instituut 1949. a. Tööaruanne. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. 1949. a. ERA.R.2343.2.49; Seletuskiri ENSV TA Ajaloo Instituudi 1947. a. esimese poole teadusliku töö aruande kohta. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Instituudi 1947. a I poolaasta teadusliku uurimustöö aruanne ja sektorite aruanded. ERA.R.2343.2.12; Protokoll.Teaduslike töötajate nõupidamiste protokollid. 6. märts 1951. a. – 14. märts 1951. a. ERA.R.2343.2.1.

<sup>16</sup> Materjalid aspirantuuri küsimustes. Aspirantuur. ERA.R.2343.1.28; Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1949/1950. a. statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.24; V. Maamägi. Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis. (raadioloeng). ENSV TA AJALOO INSTITUUT.. ERA.R.2343.3.89; Vassar, A. Eesti ajaloo periodiseerimisest. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. 1948. ERA.R.2343.3.40; Eesti ajaloo keskkooliõpiku maketi arutelu stenogrammid Vabariiklikus Parteikoolis ja TRÜ-s. Protokoll. ERA.R.2343.3.111; Märkusi ja ettepanekuid „Eesti NSV ajaloo“ proovieksemplari kohta. sept./nov. 1952. ERA.R.2343.3.138; „Eesti NSV ajaloo“ arutlemine TRÜ ajalookateedris 18. okt. 1952. Märkusi ja ettepanekuid „Eesti NSV ajaloo“ proovieksemplari kohta. sept./nov. 1952. ERA.R.2343.3.138; Ühiskonnateaduste osakonna teaduslik sessioon. 10.-12. juulini 1952. a. Ühiskonnateaduste osakonna teadusliku sessiooni (10.-12. juulini 1952) materjalid. ERA.R.2343.2.89.

juures on oluline Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee fondis sisalduv säilik *Eesti ajalugu* (käsikiri)<sup>17</sup>. See teos ei näinud kunagi ilmavalgust, mistõttu arhiivimaterjalina on ajalookäsitluse kujunemise uurimisel äärmiselt oluline. Keskkomitee Partei Ajaloo Instituudi fondist pärit Abe Liebmani ja Gustav Naani käsikirjalised materjalid Eesti ajaloo periodiseerimisest annavad näiteid selle kohta, kuidas protsessi kaasatud suhtusid oma tööülesandesse. Liebmani ja Naani erakirjavahetuses on tuvastatav ka mõlema mehe isiklik arvamus uue periodiseeringu koostamise kohta.<sup>18</sup> Seesugune nõ isiklik mõõde on kasutada olnud arhivaalides enamalt jaolt täiesti puudu.

Peale selle, et arhiivimaterjalide näol on tegu algallikatega, saab nende olulisuse hindamisel määravaks tõsiasi, et nende põhjal saab ülevaate nõ *ajaloo tootmise* protsessist. Kui me hindaksime ajalooteadust ainult trükivalgust näinud tööde st artiklite<sup>19</sup> ja raamatute<sup>20</sup> alusel, siis jääks arusaam poolikuks. Säilinud arhiivimaterjalid annavad aga võimaluse protsessi mõistmist tihendada.

Viited arhiiviallikele on esitatud joonealuste viidetena. Töös arhiivimaterjalidega tegi autor järgmise tähelepaneku. Aastast 1950 on toimunud dokumentide ladestumisel mingi muutus, mille põhjust ei oska täpsemalt seletada. Võibolla on muutunud toimikute pidamise nomenklatuur. Ladestuv dokumentatsioon muutub informatsiooni osas napimaks ning eesti keele kõrvale tõuseb jõuliselt vene keel. Ilmselt on tegemist otseselt EK(b)P KK VIII pleenumi tulemuste mõjuga.

## Arutus periodiseerimisest

Periodiseerimisküsimusest ei saa üheski ajalookäsitluses üle ega ümber. *Period*<sup>21</sup> on ajajärk kahe *epohhi*<sup>22</sup> vahel. Tähtis on periodiseerimise juures asjaolu, et see ei toimuks

---

<sup>17</sup> Eesti ajalugu (käsikiri). Рукопись "История Эстонии" под редакцией Х. Круус. 1946. ERAF.1.81.7.

<sup>18</sup> A. Liebmani ja G. Naani käsikirjalised materjalid Eesti ajaloo periodiseerimisest, G. Naani kirjad A. Liebmanile. ERAF.247.81.5.

<sup>19</sup> Eesti ajaloo periodiseerimisest. Eesti Bolševik. EK (b) P KK ajakiri. Nr 17, Tallinn 1948, lk 39-58.

<sup>20</sup> Eesti NSV ajalugu 1952; Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Eesti NSV Teaduste akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn 1954.

<sup>21</sup> Period kreeka keeles „ringkäik“. Ajajärk. Eesti Entsüklopeedia 7. Eesti Entsüklopeediakirjastus. 1994. Tallinn, lk 257.

meelevaldselt, vaid jaotus vastaks arengukäigu orgaanilisele jagunemisele kergendades ajaloo mõistmist. Seega peavad olema periodiseerimise aluseks võetud momendid olulised ja määravad. Taolisi sündmusi ei ole aga kerge määratleda, mistõttu ei saa periodiseerimisprotsess olema kunagi kerge.<sup>23</sup> Kindlasti on see aga äärmiselt vajalik luues süsteemi, andes kuju ajalookäigule.

Miks on käesolev magistritöö piiritletud aastatega 1944-1952? Tegelikult sai oluliseks pöördepunktiks Nõukogude Eesti ajalooteaduses juba varem ilmunud *ÜK(b)P Lühikursus*<sup>24</sup>. Selle väljaande vormi ja metodoloogia järgi pidi joonduma nüüd kogu teadus, kirjandus ja kultuurielu üldse.<sup>25</sup> Teost peeti lipuks, mis näitas ajaloolastele suunda uurimisel ja õpetamisel.<sup>26</sup> Mitte asjata ei nimetatud bolševike partei ajalugu *lühikursuseks*. Nimelt selle sõna ladinakeelseks vasteks on breviaar, mis kujutab endast katoliku vaimuliku esmast käsiraamatut, mille sisuks on kõige tähtsamad tekstikatted Piiblist, kirikuisadelt ja kiriklikud hümnid. ÜK(b)P ajaloo lühikursusega loodi ateistlik vaste kiriklikule breviaarile.<sup>27</sup> Teisiti öeldes loodi pühakiri, mis oli mõeldud nõukogude inimesele.

1941. aasta *Ajaloo Ajakirjas* astus Hans Kruus üles artikliga, kus rõhutas uue ajalookirjutuse koostamise olulisust mida hakkab kindlasilmaliselt juhtima materialistlik maailmakäsitlus.<sup>28</sup> Esimene nõukogude aasta jäi aga siiski liiga lühikeseks perioodiks, et oleks jõutud hakata minevikupilti süsteemikindlalt ümber hindama. Võimuaparaat tegeles sel ajal põhiliselt majanduslike ja administratiivsete ümberkorraldustega mistõttu kultuuriprobleemidele pöörati tähelepanu vähem.<sup>29</sup> Kuigi „*Eesti ajaloo periodiseerimisele marksistlik-leninlikelt lähtekohtadelt asusid Nõukogude Eesti ajaloolased juba 1941. aastal, kuid pealetulnud sõja tõttu jäi töö sel alal seisma.*“<sup>30</sup> Saksa okupatsioon katkestas nõukogude võimu poolt suunatud süsteemse minevikupildi ümbertöötlemise. Samas ei katkenud vastav töö tagalas. Siinkohal

<sup>22</sup> Epohh kreeka keeles „peatus“. Ajalooline pöördeaeg, uue ajajärgu algus. Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 2. Valgus. 1987. Tallinn, lk 587.

<sup>23</sup> Tarvel, Enn. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. - Ajaloolise tõe otsinguil I. Toim. Enn Tarvel. Tallinn 1999, lk 106.

<sup>24</sup> Üleliidulise Kommunistliku (bolševikkude) Partei ajalugu: lühikursus. ÜK(b)P Keskkomitee komisjoni toimetusel. Toim. Olga Lauristin. Moskva: Eesti NSV Riiklik Kirjastus. Moskva 1943.

<sup>25</sup> Laosson, Max. ÜK(b)P ajaloo lühikursuse ilmutumise puhul. Looming. Nr 8. 1940, lk 797.

<sup>26</sup> Rebas, Hain. Marksistliku ajalookäsitluse eeskujulik näidisteos eesti keeles. Ajaloo ajakiri. Nr 1. 1941, lk 9.

<sup>27</sup> Undusk, Jaan. Retooriline sund Eesti nõukogude ajalookirjutuses. - Võim ja kultuur. Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu 2003, lk 46-48.

<sup>28</sup> Kruus, Hans. Uue ajajärgu alguses. Ajaloo Ajakiri. Nr 1, 1941, lk 5.

<sup>29</sup> Kuuli 2007, lk 55.

<sup>30</sup> Eesti ajaloo periodiseerimisest. Eesti Bolševik. EK (b) P KK ajakiri. Nr 17, Tallinn 1948, lk 39.

peab välja tooma Jüriöö ülestõusu 600 aastapäeva tähistamise<sup>31</sup> ja 1943. aastal ilmunud Hans Kruusi raamatu *Eesti ajalugu saksa fašismi vastu*<sup>32</sup>. Nimelt oli selle ajaloolise sündmuse rõhutamine kihutustöö materjaliks Punaarmee tagalas sakslaste kui röövvalutaja vastu võitlemisel.<sup>33</sup>

Käesoleva magistritöö periodiseering tuleneb asjaolust, et just nüüd hakkasid Nõukogude Eesti ajaloolased koostama ajalookirjutust uues võtmes.<sup>34</sup> Ajalooteaduse kujunemise esimese etapi lõpu piiritlemine on siinkohal keerulisem. Nimelt ei saa siin võtta aluseks üht ja kindlat sündmust. Asjaolusid, millest võiks lähtuda, on mitmeid.

Venemaa ajaloolane *Jelena Zubkova*<sup>35</sup> käsitleb oma raamatus *Baltimaad ja Kreml 1940-1953*<sup>36</sup> käesolevas magistritöös uuritavat perioodi kahes etapis. Esimese neist moodustab perioodi 1944. aasta sügisest kuni 1947. aasta keskpaigani ning teise ajalõik 1947. aasta sügisest kuni 1953. aasta märtsini. Esimest iseloomustab ta kui suhtelise vabaduse perioodi, mil ÜK(b)P keskkomitee ei kasutanud veel karne meetodeid oma mõju kindlustamiseks. Selle tulemusel oli nii EK(b)P keskkomitee esimene sekretär Nikolai Karotamm, nagu ka paljud teised juhtivatel kohtadel olnud kommunistid, kaasaarvatud Teaduste Akadeemia president Hans Kruus, veendumusel, et Moskva arvestab Eesti eripäraga nõukogude korra juurutamisel. Teist perioodi iseloomustab Jelena Zubkova aga kui Eesti NSV otsest sovjetiseerimist jõumeetoditega, kus kohaliku juhtkonna palveid ja soove enam ei arvestatud. Pigem vastupidi – keskvõim kõrvaldas ebasobivad juhid võimult.<sup>37</sup>

Teine arvestatav võimalus ajaloo teaduse kujunemise vaatlemisel oleks piiritleda see aastatega 1940-1960. Lähenemine hõlmaks seega pikemat perioodi. Periodiseering vaatleks aastaid

---

<sup>31</sup> Kruus, Hans. Eesti ajalugu saksa fašismi vastu. Moskva 1943; Kruus, Hans. Jüriöö ülestõusu ajaloolised kändused tänapäevale. ENSV Riiklik Kirjastus. Moskva 1943.

<sup>32</sup> Vt Lisa 2.

<sup>33</sup> Tamm, Marek. Jüriöö-tekst eesti kultuuris. Looming. Nr 3, 1998, lk 406-408.

<sup>34</sup> V. Maamägi. Kümme aastat ajaloo teadust Nõukogude Eestis. (raadioloeng). ENSV TA AJALOO INSTITUUT. ERA.R.2343.3.89, lk 4.

<sup>35</sup> Jelena Zubkova (1959) on üks tuntumaid stalinismiaja uurijaid Venemaal. 1981. aastal lõpetas ta Moskva Riikliku Ajaloo- ja Arhiivinduse Instituudi. Töötades alates sellest Venemaa Teaduste Akadeemia Vene Ajaloo Instituudis. 1990. Aastates algusest õpetab Venemaa Riiklikus Humanitaarülikoolis, olles üks hinnatumaid Vene lähiajaloolasi. Vt Tannberg, Tõnu. Kreml ja Baltikum aastatel 1940-1953: kuidas sovetiseerida Balti riike. Autorist ja tema raamatust. - Zubkova, Jelena. Baltimaad ja Kreml 1940-1953. Vene keelest tõlkinud Margus Leemets. Varrak. Tallinn 2009, lk 252.

<sup>36</sup> Zubkova, Jelena. Baltimaad ja Kreml 1940-1953. Vene keelest tõlkinud Margus Leemets. Varrak. Tallinn 2009.

<sup>37</sup> Samas, lk 248-249.

1940-1947 kui organisatsioonilist, 1947-1952 kui sotsialistliku ühiskonna ehitamist ning etapp kuni 1960 aastani kui sotsialismi ülesehitamise lõpuleviimist. Kindlasti tuleb siinkohal toonitada tõsiasja, et see periodiseering pärineb Karl Siilivaselt raamatust *Leninlik etapp eesti ajalooteaduses*<sup>38</sup>.

Võõrsil elanud *Evald Blumfeldt*<sup>39</sup> jagas sõjajärgsed aastad kahte perioodi: 1944-1950 ehk kuni EK(b)P KK VIII pleenumini ning aastad 1950-1955 ehk kuni partei üleliidulise kommunistliku partei XX kongressini 1956.<sup>40</sup> Küllaltki objektiivne tundub ka *Hain Rebase*<sup>41</sup> periodiseering: 1944-1953 st ajajärk kuni Stalini surmani ja sellele järgnenud liberaliseerimisperiood aastail 1953-1956.<sup>42</sup> Teet Veispak peab aga ratsionaalseks näha esimest etappi ajavahemikus 1944/45-1952, võtteks piiriks *Eesti NSV ajalugu*<sup>43</sup> ilmumise.<sup>44</sup>

Vaadeldud periodiseerimisvõimalused annavad vabaduse valida enda jaoks sobiv kronoloogia ning seda põhjendada. Loomulikult tuleb sealjuures lähtuda praegusest ajahetkest, jättes kõrvale nõukogude ühiskonna enda seest välja kasvanud ning enamasti kommunistliku partei poolt dikteeritud periodiseerimisloogika.

Käesolevas uurimuses on ajalooteaduse kujunemise esimest etappi Nõukogude Eestis piiritletud aastatega 1944-1952. Muidugi oleks igati loogiline lõpetada ajalooteaduse esimese etapi käsitlemine 1950. aasta EKP VIII pleenumiga. Samas jätaks selline lähenemine pooliku mulje, sest kanoonilise ajaloonarratiivi vormistamine leiab aset pisut hiljem.

---

<sup>38</sup> Laul, Endel. *Leninlik etapp eesti ajalooteaduses*. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti raamat. Tallinn 1970.

<sup>39</sup> Evald Valentin Blumfeld (12.08.1902-1707.1981) ajaloolane, bibliograaf ja arhivaar. Käsitles Eesti keskaja agraar- ja sotsiaalajalugu ning hilisemate ajajärkude poliitilist, kultuuri- ja majandusajalugu. Tema tähtsaimaks teoseks on koos N.Loonega koostatud *Eesti ajaloo biograafia 1877-1917*. 1944 lahkus Rootsi, jätkas oma tööd seal. Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood. Toim. Richard Kilgas. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 2000, lk 38.

<sup>40</sup> Blumfeldt, Evald. Eesti ajaloo ümberhindamise küsimusi. Kodumaa küsimusi I. Nr. 11. Toim. A. Kaelas. Stockholm 1959, lk 12-13.

<sup>41</sup> Hain Rebas (23.02.1943) ajaloolane ja poliitik. Sõjapõgenike lapsena kasvas üles Rootsis. (1990-1993 Eesti kongressi liige, Põhiseaduse assamblee liige). Kieli ülikooli emeriitprofessorina. Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood. Toim. Richard Kilgas. Vt Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 2000, lk 418.

<sup>42</sup> Rebas, Hain. Beroende och opposition. En studie i 1950-tales sovjetestnika historieskrivning. Historisk Tidskrift. Nr. 4. 1978, lk 417-439.

<sup>43</sup> Eesti NSV ajalugu 1952.

<sup>44</sup> Veispak, Teet. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944-1952). Looming. Nr 9, Tallinn 1990, lk 1260-1268.

Leian seega, et 1952. aasta sobib kõige paremini nõukogudeaegse ajaloo teaduse kujunemise esimese etapi määratlemise lõppaastaks - ilmus just sel aastal *Eesti NSV ajalugu*, mis sai oluliseks teoseks Nõukogude Eesti ajaloo teaduses. Nimelt Ajaloo Instituut ja EKP Keskkomitee püsisid kuni 1956. aasta NLKP 20. kongressini seisukohal, et Eesti ajaloo käsitlemise *nurgakiviks* on just 1952. aastal ilmunud *Eesti NSV ajalugu*. 1956. aasta 25. jaanuari EKP KK bürool otsustati Glavliti nõudmisel korjata müügilt ja raamatukogudest *Eesti NSV ajalugu* ja teised trükised, milles rõhutati selle üldkäsitluse fundamentaalsust. Peamiseks põhjuseks oli see, et raamat tugines Stalini tsitaatidele, kelle tegevuse suhtes võeti kriitiline hoiak. Teisalt sai Eesti NSV Teaduste Akadeemia nüüd ülesandeks hakata ette valmistama Eesti NSV ajaloo uut redaktsiooni eesti ja vene keeles.<sup>45</sup> 1957. aastal ilmavalgust näinud *Eesti NSV ajalugu* uus väljaanne oli sõnastatud pisut teistit. Viited Stalinile olid kadunud, kuid 1952. aasta teosega paikapandud ajaloolised põhitõed jäid alles. Peaaegu nelja aastakümne jooksul ilmusid küll uued ja mahukamad üldkäsitlused, ent 1952. aasta põhikontseptsioon püsis. Jätkuvalt pakuti erinevas sõnastuses samu uurimistulemusi.<sup>46</sup>

## Märkusi mineviku interpreteerimise kohta

Käesolev magistritöö jääb ajaloo teaduse raamidesse ja ei kaldu interdistsiplinaarsusse. Uurimistöös on loobutud teema käsitlemisest mõne kindla teoreetiku seisukohtade või teooria abil. Tulenevalt tõsiasiast, et uurimise all oleval perioodil, Nõukogude Eestis aastatel 1944-1952, pidid ajaloolased tegelema minevikuga just läbi kindla ettekirjutatud käsitluseviisi, tundub ühe ja ainsa teooria rakendamine hoiatavalt ühekülgne. Siinkohal olen vajadusest lähtuvalt kasutanud mitmeid teoreetilisi lähenemisi. Uurides probleeme erinevatest lähenemisnurkadest, on võimalik perioodi ajalookirjutuse avaram mõistmine.

Teema mõtestamisel peaks kõigepealt tähelepanu suunama 1970. aastatel toimunud pöördele ajaloo filosoofias. Traditsiooniline ajaloo filosoofia tegeles küsimustega ajaloo mõttest ja sündmuste seaduspärasustest. Pöörde tulemusena on vaatluste keskpunktis aga ajalookirjutaja ja tema enda võimalused minevikku kujutada. Olulisimaks momendiks on seeläbi saanud liikumine ajaloolt ajalookirjutusele. Ajalooseaduse asemel uuritakse nüüd ajalookirjutuse

---

<sup>45</sup> Kuuli 2008, lk 45-46.

<sup>46</sup> Laas 2010, lk 384-385.

seadusi, ajalooseletuse asemel huvitatakse ajalooesitusest.<sup>47</sup> Teoreetikud, kelle mõttekäike ma tulenevalt ajaloofilosoofias toimunud muutustele kasutan, annavad võimaluse käesoleva magistritöö problemaatika paremaks analüüsimiseks. Tõstaksin siinkohal esiplaanile Eviatar Zerubavel<sup>48</sup>, Karl Popper<sup>49</sup> ja Pierre Bourdieu<sup>50</sup>.

Karl Popper käsitleb oma raamatus *Historitsismi viletsus* teadusliku tunnetuse probleeme eri valdkondades kaasaarvatud ajalooteadus. Keeruline olukord sõjajärgsel perioodil, kus ajalooteadus pidi mahtuma ette antud teleoloogilisse skeemi, saab mõtestatud just Popperi historitsismi-käsitluse läbi. Nõukogude Eesti ajaloo periodiseerimise ülesanne kui oluline võimude poolt kehtestatud suunis ajaloolastele, saab mõtestatud ameerika sotsioloogi Eviatar Zerubaveli ajaloomälu tõlgendamise taustal, mida ta nimetab sotsionemooniliseks protsessideks.

Magistritöös on kasutusel ajalooteaduses tunnustatud sotsioloogi Pierre Bourdieu<sup>51</sup> sotsioloogilised põhikategooriad nagu *habitus*, *väli* ja *doxa*.<sup>52</sup> *Habitus* kui maailma tajumise viis, mis töötab koos kindla väljaga, avab tolleaegse ühiskonna olemuse. Tema ideede kohaselt on mõiste *väli* väljakutse marksistlikule klassiteooriale, andes seega avarama võimaluse sünteesida erineva identiteediga inimeste rolli ühiskonnas. *Doxa* on teatud eripärane vaateviis maailmale, eelkõige on see valitsejate vaateviis, mis püüab ennast kehtestada universaalse vaateviisina.<sup>53</sup>

---

<sup>47</sup> Tamm, Marek. Hayden White ja „keeleline pööre“ ajaloofilosoofias. *Tuna*. Nr 1, 2003, lk 128.

<sup>48</sup> Eviatar Zerubavel (1948) on Iisraelis sündinud ameerika sotsioloog. Professor Rudgersi Ülikoolis, tegeleb ajataju uurimisega. Käesoleva magistritöö koostamisel on lähtunud tema seisukohtadest raamatust: *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. London: University of Chicago Press. 2004.

<sup>49</sup> Karl Popper (1902-1994). Austria juudi päritolu Briti filosoof. Popper, Karl. *Historitsismi viletsus*. Toim. Kalju Uibo. Olion. Tallinn 2000.

<sup>50</sup> Pierre Bourdieu (1930-2002). Prantsuse sotsioloog, filosoof, antropoloog. Bourdieu, Pierre. *Praktilised põhjused*. Teoteooriast. Prantsuse keelest tõlkinud Leena Tomasberg. Tänapäev. Tallinn 2003.

<sup>51</sup> Truong, Nicolas ja Weill, Nicolas. A decade after his death, French sociologist Pierre Bourdieu stands tall. *Guardian Weekly*, 21.02.2012. <http://www.guardian.co.uk/world/2012/feb/21/pierre-bourdieu-philosophy-most-quoted>. Otsing 27.02.2012.

<sup>52</sup> Bourdieu 2003.

<sup>53</sup> Samas, lk 148.

# 1. SÕJAJÄRGNE OLUKORD AJALOOTEADUSES

## 1.1. Teadusmaastik

Nõukogulik arusaam käsitles ajaloo uurimise võimalusi okupeeritud Eestis kui kõige paremaid tingimusi teaduslikuks tegevuseks. Nõukogude korra kehtestamist käsitleti rahva vaimse vabanemisena, mis pidi tähistama ka ajaloolaste ja ajalookirjutuse pääsemist kodanliku ajalookäsitluse kammitsaist. Alles uutes tingimustes sai võimalikuks ajaloolastel oma senist tööd ajaloo teaduse vallas ümber hinnata ja käsitleda minevikku tõeliselt teaduslikelt alustelt ehk marksismist-leninismist lähtuvalt.<sup>54</sup> Teisiti öeldes: ajaloo teadusega said tegeleda need, kes olid valmis uue olukorraga kohanema, võtma omaks ajalooliste sündmuste käsitlemise ajaloolise materialismi positsioonidelt lähtudes. Tulenevalt tõsiasiast, et ajalookirjutus vajab inimesi, kes minevikus toimunud uusi käsitlusi loovad, sai sõjajärgse aja ajaloo teaduse esimeseks iseloomustavaks märksõnaks uue teadlaskaadri vormimine.

Neid, kellest püüti vabaneda, süüdistati eelkõige marksismi-leninismi mittetundmises ja halvimal juhul klassipritsiibist lähtumise imperatiivi tahtlikus eiramises. Seega ajaloo kirjutajad ei olnud iial kindlad oma töö tulemustes ehk siis selles, kas kirjutatu meeldib või ei meeldi võimukandjatele. Kriitikatule alla sattumisel võis olla mitmeid põhjusi. Kuivõrd tegemist oli totalitaarse riigiga, siis käis ajaloolase poolt koostatud narratiivile hinnangu andmisega kaasas ka ajaloolase enda hindamine. Arvestati sotsiaalset päritolu, varasemat poliitilist tegevust jne. Harvad polnud olukorrad, kus ajaloolase *diskvalifitseerimise* põhjused oli isiksuse-välised, nagu näiteks sugulaste või sõprade *vääritu*, kehtivale süsteemile mittekohane tegevus. Alati ei olnud väljakujunenud ning teises ühiskonnakorras küpsenud ajaloolastel kerge ennast allutada historitsistlikule maailmakäsitlusele, mille traageliitideks oli nõukogulik ideoloogia. Kui sooviti tegelda muutunud oludes ajaloo edasi, siis tuli omandada uued käsitöövõtted ja osata laveerida poliitilise võitluse keerdkäikudes, tuli osata olla võitja poolel. Väited, et „*nõukogude võim lõi ennenägematud tingimused teaduse ja*

---

<sup>54</sup> V. Maamägi. Kümme aastat ajaloo teadust Nõukogude Eestis. (raadioloeng). ENSV TA AJALOO INSTITUUT. ERA.R.2343.3.89, lk 2.

*kultuuri õitsenguks, nende seas ka tõelise ajalooteaduse arenguks*<sup>55</sup> oli tühipaljas retoorika, sest teaduse definitsioon ei sisaldanud õilsat eesmärki saada uut teadmist. Ajalooteaduse puhul kehtis reegel, et metodoloogiliselt on kõik juba ammu paigas ning teadlase ülesandeks on vaid etteantud raamide sisuga täitmine. Teadustöö tase selle tänapäevases mõttes oli võimumeestele teisejärgulise tähtsusega. Peamine oli, et ajalooteadus keskendus *teaduslike* põhjenduste leidmisele õigustamaks nõukogulikke ümberkorraldusi. Taibukatele konjunktuuriteadlastele oli see tõesti viljakaks loomeajastuks.

Tegelikkuses valitses eesti ajalooteaduses sõjajärgsetel aastatel teaduse seisukohalt lähtudes kurb pilt. Kui eeldada seda, et iseseisvuse ajal oli kujunenud professionaalne teadlaskaader nii nagu seda mõistetakse läänelikus kultuuriruumis, siis esimene nõukogude aasta ja sellele järgnenud saksa okupatsioon olid ajaloolaste ridu tublisti räsinud. Piltlikult öeldes, metsa asemel oli tegu üksikute puudega tormist laastatud maaga. Enamik nimekaid Eesti teadlasi oli maalt mitmetel põhjustel lahkunud: siirdunud *Umsiedlung*iga Saksamaale, emigreerunud, küüditatud või arreteeritud.<sup>56</sup> Nende seas lahkus Eestist keskaja spetsialist *Paul Johansen*<sup>57</sup> ning mitmed teised heal professionaalsel tasemel baltisaksa ajaloolased. Saksa okupatsiooni ajal surid *Otto Liiv*<sup>58</sup> ja *Hendrik Sepp*<sup>59</sup>. Mitmed tuntud ajaloolased, nagu *Evald Blumfeld*<sup>60</sup>, *Juhan Vasar*<sup>61</sup>, *Arnold Soom*<sup>62</sup> olid teise nõukogude okupatsiooni kartuses põgenenud Läände. Seega tuli sõjajärgsel ajal alustada suhteliselt tühjalt kohalt.<sup>63</sup>

---

<sup>55</sup> Samas, lk 3.

<sup>56</sup> Jansen, Ea. Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias nõukogude ajal. - Eesti Teaduste Akadeemia ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia: 1938–1998. Toim. Jüri Engelbrecht. Teaduste Akadeemia. Tallinn 1998, lk 112.

<sup>57</sup> Paul Wulff Johansen (1901 Tallinn–1965 Hamburg) taani päritolu ajaloolane. Töötas 1924–1934 Tallinnas Linnaarhiivi arhivaarina. Aastatel 1934–1939 oli Tallinna Linnaarhiivi direktor. 1939. Aastal läks Saksamaale. Eesti teaduse biograafiline leksikon. 1. köide A-Ki. Peatoim. Karl Siilivask. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 2000, lk 463–464.

<sup>58</sup> Otto Liiv (1905 Narva–1942 Tartu). Ajaloolane, arhivaar. 1930ndail Eesti akadeemilise ajalooteaduse üks suunajatest. Oli rahvusvaheliselt üks tuntumaid Eesti ajaloolasi. Avaldas Eesti ajalugu tutvustavaid artikleid ka välismaa ajakirjades ja kogumikes - kokku ligi 300 teadustrükist. Vt Eesti teaduse biograafiline leksikon. 2. köide Kj-M. Peatoim. Karl Siilivask. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 2005, lk 393–394.

<sup>59</sup> Hendrik Sepp (1888 Pati vald–1943 Ipiki, Läti). Koostas Tartu, Võru, Setu-, Pärnu- ja Viljandimaa ajaloo ülevaateid. Oli Eesti Biograafilise Leksikoni ja Eesti majandusajaloo peatoimetaja. Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 470.

<sup>60</sup> Evald Blumfeld (12.08.1902–1707.1981) ajaloolane, bibliograaf ja arhivaar. Käsitles Eesti keskaja agraar- ja sotsiaaaljalugu ning hilisemate ajajärgude poliitilist, kultuuri- ja majandusajalugu. Tema tähtsaimaks teoseks on koos N.Loonega koostatud *Eesti ajaloo biograafia 1877–1917*. Vt Eesti teaduse biograafiline leksikon. 1. köide, lk 147–148.

<sup>61</sup> Juhan Vasar (1905 Põltsamaa–1972 New York). Teaduslik stipendiaat 1927–1930 Rootsis, Soomes, Lätis. USAs töötas alates 1951. aastast Rutgers Ülikooli juures. Avaldanud töid eesti ajaloo alalt. Vt Eesti teadlased

Ajaloo nõukogulikule alusele seadmine ning ümberkirjutamine nõudis aga vastava ettevalmistusega inimesi. Taolist tühimikku okupatsioonivõimud ka märkasid.<sup>64</sup> Uus ettevalmistatav ajaloolaste põlvkond pidi radikaalselt erineva eelnevast eelkõige oma ideelise suunitluse ja ajaloosündmuste marksistlik-leninistliku käsitlusoskuse poolest.

Nõukogude ühiskonnale kohaselt määrati teadusmaastikul kohe kindlad uurimisvaldkonnad ja püstitati ajalooteadusele selged eesmärgid. Esmajärgulisteks ülesanneteks seati Eesti ajaloo üldkäsitluse koostamine ja Eesti ajaloo periodiseeringu väljatöötamine.<sup>65</sup> Perioodidest olulisimaks kujunes kodanlik periood, millele tuli anda võimalikult negatiivne hinnang.<sup>66</sup> Taoliste kindlaksmääratud ülesannete püstitamist ajaloolaste ette põhjendati viisil, mis ei andnud võimalust kahepidiseks tõlgenduseks: „*Ajalooteaduse areng, ajaloolise protsessi seaduspärasuste uurimine, ajaloo kulgemise õige valgustus on võimalik ainult marksistlik-leninistliku ajaloo periodiseeringu alusel.*“<sup>67</sup> Teisisõnu: kindlates raamides, marksistlikul periodiseeringul põhinev minevikukäsitlus pidi kujunema vundamendiks sõjajärgsele ajalooteadusele.

Periodiseerimise kõrval loeti teiseks oluliseks põhjalikku käsitlust vajavaks teemaks eesti-vene ajalooliste suhete uurimine ja eelkõige nende õige interpreteerimine.<sup>68</sup> Kõige karmimad ja kohutavamad suunised venelaste maailmaajaloolise rolli rõhutamiseks andis Stalin oma kuulsas kõnes *Nõukogude Liidu Suurest Isamaasõjast*, mille ta pidas 1945. aasta mais. Siitpeale hakkas levima vene rahva mõõdutundetu ülistuskirjandus, kus vähegi teaduslike

---

väljaspool kodumaad. Eesti Teadusliku Instituudi Toimetised. Toim. Teodor Künnapas. Repro Print AB. Stockholm 1984; Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 589.

<sup>62</sup> Arnold Soom (1900 Nõmme küla, Vao vald-1977 Steinach, Austria). 1940. aastal sai viienda eestlasena ajaloodoktoriks. 1944. aastal emigreerus Rootsi. Uuris Eesti 17. sajandi mõisamajandust ja kaubandust. Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 485.

<sup>63</sup> Viires 2003, lk 37.

<sup>64</sup> Laul 1970, lk 36.

<sup>65</sup> V. Maamägi. Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis (raadioloeng). ENSV TA AJALOO INSTITUUT. ERA.R.2343.3.89, lk 3-4.

<sup>66</sup> Teaduslik tööalaste nõupidamiste protokoll. ERA.R.2343.8.71, lk 2.

<sup>67</sup> V. Maamägi. Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis (raadioloeng). TA AJALOO INSTITUUT. ERA.R.2.343.3.89, lk 4.

<sup>68</sup> Grönholm, Pertti. Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu – Eesti Vabariigi aeg Eesti NSV üldkäsitlustes. Ajalooline Ajakiri. Nr 1(104), 1999, lk 49.

argumentide esitamisest juttugi polnud, sest ajaloolisi andmeid kasutati üksnes illustratiivselt.<sup>69</sup>

Tähtsaks valdkonnaks kujunes Eestis kapitalismi tekkimise ja arenemise uurimine. „*Kapitalismi arenemise alusel toimub teatavasti rahvuse kujunemine ja rahvusliku liikumise tekkimine.*“<sup>70</sup> Antud teema nõudis tahes-tahtmata ka rahvusliku liikumise käsitlust. Siit tulenes ka võimalus uurida ärkamisaega põhjalikumalt, kui võimud seda vajalikuks pidasid. Selline ajaloo uurimise metoodika viis iseenesest omariikluse probleemide juurde. Omariikluse problemaatika oli aga ohtlik ning võimalusel seda välditi. Samas polnud ka kõige parema tahtmise korral seda perioodi võimalik maha vaikida. Küll aga oli võimalik see allutada eriti rangele ideoloogilisele kontrollile.

Sõjajärgse ajalooteaduse prioriteedid võtab hästi kokku 1947. aasta juulis *Hilda Moosbergi*<sup>71</sup> poolt allkirjastatud ENSV TA Ajaloo Instituudi teaduslike uurimistööde plaan.<sup>72</sup> Eesti ajaloo sektori kohuste seas on esmalt välja toodud *Eesti ajaloo õpiku koostamine*<sup>73</sup>, *Eesti ajalugu*<sup>74</sup>, Eesti ajaloo ühiskondlik- majanduslikud põhijärgud ja nende allperioodid, eesti-vene suhted ajalooliselt I-II, Saksa-Rootsi agressioon Loode-Venele 1240-ndail aastail, suurtööstuse tekkimine ja areng Eestis XIX sajandi keskpaigast kuni 1914. aastani, 1905-1907 aastate

---

<sup>69</sup> V. Maamägi. Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis (raadioloeng). ENSV TA AJALOO INSTITUUT. ERA.R.2343.3.89, lk 4.

<sup>70</sup> Samas.

<sup>71</sup> Hilda Moosberg (23.11.1903 Peterburi – 31.05.1985 Tartu) Ajaloolane, ajaloodoktor (1954), ENSV TA korrespondent liige (1951). Lõpetas 1926 LVKÜ, oli seal õppejõud, 1947-1952 ENSV TA AI asedirektor. Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 301.

<sup>72</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Ühiskonnateaduste Osakond. Ajaloo Instituudi 1947.a. esimese poole aruanne. Teaduslike uurimistööde plaan 1946-1950. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Instituudi 1947. a I poolaasta teadusliku uurimustöö aruanne ja sektorite aruanded. ERA.R.2343.2.12, lk 1-3.

<sup>73</sup> Prioriteediks number üks kujunes Eesti ajaloo õpiku koostamine. Nimelt selle tarbeks olid edasi lükatud paljud teised kohustused, kaasaarvatud Eesti ajalugu I köite kirjutamine. Kavandatud Eesti ajaloo õpik pidi koosnema: I köide – autorid Moora, Vassar, ( käsitles aega kuni 18. Saj. alguseni). II köide, autorid Loone, Kleis, Kruus, (periood 1721-1947). Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Ühiskonnateaduste Osakond. Ajaloo Instituudi 1947.a. esimese poole aruanne. Teaduslike uurimistööde plaan 1946-1950. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Instituudi 1947. a I poolaasta teadusliku uurimustöö aruanne ja sektorite aruanded. ERA.R.2343.2.12, lk 1-3.

<sup>74</sup> Eesti ajalugu. Oli planeeritud kolme köitelisena. I köide käsitles perioodi 18. saj. alguseni (plaanitud valmis saada 1948. 1947 aasta lõpuks olid töö esimese köite kallal lõppenuks loetud – köite käsikirja oli sisuliselt valmis), II köide 18-19 sajand (plaanitud valmis saada 1950), III köide 20. sajand (plaanitud valmis saada 1950). Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Ühiskonnateaduste Osakond. Ajaloo Instituudi 1947.a. esimese poole aruanne. Teaduslike uurimistööde plaan 1946-1950. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Instituudi 1947. .a I poolaasta teadusliku uurimustöö aruanne ja sektorite aruanded. ERA.R.2343.2.12, lk 1-7; 50.

revolutsiooniline liikumine Eestis – kokku 14 teemat või tööülesannet.<sup>75</sup> Lühidalt: vaadeldavate aastate uurimistemaatikas oli põhifookuses Eesti ajaloo marksistlik-leninistlikelt seisukohtadelt ümber hindamine. Seega teaduslikus mõttes ei saadudki midagi uut luua peale ajaloo tõdede ümberhindamise nõ õigetelt metodoloogilistelt ja ideoloogilistelt positsioonidelt. Teadusliku uudsuse saavutamine polnud eesmärgiks ning etteantud raamistuses polnud see ka võimalik.

Peale selle oli teadlaste kohustuseks uue terminoloogia väljatöötamine ja käibesse toomine, mille tarbeks pidid ajaloolased hakkama koostama *Ajaloo oskussõnastikku*.<sup>76</sup> Kokkuvõttes kujunesid esimesed sõjajärgsed aastad eesti ajalooteaduses marksismi-leninismi vaimus ajalugu interpreteeriva uue kaadri loomisele ja samas uuele metodoloogilisele alusele põhinevate kontseptsioonide juurutamise ajaks.<sup>77</sup> Ajaloolaste mõte võis liikuda ainult kitsastes marksistlik-leninistlikes raamides ning uurimistöös pidi tähelepanu keskenduma klassivõitlusele ja kapitalismi ning sotsialismi möödapääsmatule vastuolule. Ajalugu pidi liigendama ühiskondlik-majanduslike formatsioonide järgi. Eesmärgiks oli sobitada Nõukogude Liidu poolt vallutatud maade ning ajaooliselt teistesse kultuuriruumidesse kuuluvate rahvaste ajalood vene ajaloo, nii oli vaja luua Eesti ajaloo tõsiteaduslik periodiseering uue domineeriva ideoloogia võtmes.<sup>78</sup>

Nüüdisaegne ajalookäsitlus vaatleb kogu stalinlikul perioodil ilmunud ajalooalast kirjandust enamasti kui groteski, millel puudus teadus silmas pidades nii faktoloogiline kui teoreetiline väärtus. Tänapäevase mõõdupuu alusel oli tegemist justkui mänguga rangelt piiratud liivakastis. Lähtudes ajaloolastele publikatsioonidele esitatavatest nõuetest, oli teadusliku tõe osakaal neis tühine ning teadusliku uudsuse moment peaaegu olematu. Ilmunud teosed võivad anda näiteid sellest, millisel viisil kasutati ajalooteadust ideoloogilises võitluses ja kui armetusse rolli satub ajalugu olles vaid ideoloogia teenistuses.<sup>79</sup> Kõikjal, kus puudub demokraatlik vabaarvamuse võimalus, puudub võimalus ka loovaks teadustööks ja seda eriti

---

<sup>75</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Ühiskonnateaduste Osakond. Ajaloo Instituudi 1947.a. esimese poole aruanne. Teaduslike uurimistööde plaan 1946-1950. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Instituudi 1947. a. I poolaasta teadusliku uurimustöö aruanne ja sektorite aruanded. ERA.R.2343.2.12, lk 1-3.

<sup>76</sup> Samas.

<sup>77</sup> Laul 1970, lk 38.

<sup>78</sup> Karjahärm, Toomas. Oleviku minevikud. Ajaloolase käsiraamat. Argo. Tallinn 2010, lk 306-307; Viires 2003, lk 38.

<sup>79</sup> Vsevirov 1999, lk 118.

humanitaaraladel. Ühiskond, kus puudub võimalus vaadata minevikule pluralistlikult, kus puudub vaba diskussioon mineviku üle, välistab ajalooteaduse arengu.

Kindlasti ei tohi nõukogudeaegset ajalooalast uurimistööd eitada ja nn ajaloo prügikasti visata puhtalt selle pärast, et teaduse tegelikuks tellijaks oli okupatsioonivõim ja et ajaloo uurimist tehti nõukogude väärtushinnangutest lähtudes. Taoline tegu kordaks olemuslikult nõukogudeaja võimu lähenemist eelmiste ajastute teoste.<sup>80</sup>

## 1.2. Teaduse võimalikkusest

On teada tõde, et teadusega tegelemine eeldab vabadust, suhtlemist ja avalikku mõttevahetust ning piisavat materiaalselt stimuleerimist. Seda kõike tol perioodil loomulikult nappis. Kui reaals- ja loodusteadustes võisid läänemaailma ideed teadlasteni mingil määral jõuda (eriti siis, kui need teenisid NSV Liidu sõjatööstuskompleksi vajadusi), siis ühiskonnateadustes (humanitaar- ja sotsiaalteadusi ei eristatud nõukogude ajal, need kõik mahtusid ühisnimetaja – ühiskonnateadused – alla) ei tulnud muu maailma saavutustega kursisolek kõne allagi. Kui äärmiselt väike ja valitud teadlaskond saigi tutvuda raamatukogude mitmetasemeliste erifondide vahendusel uuema lääne kirjandusega, siis seal pakutud ideed jõudsid ajaloolaskonnani ainult läbi kriitikaprisma. Eriti just Stalini valitsusaega iseloomustab teadlaskonna range eristatus muust maailmast. Kõiki vaateid ajaloole, mis ei lähtunud väljatöötatud metodoloogilistest ja ideoloogilis-poliitilistest kaanonitest peeti kodanlikeks, seega sotsialismi- ja nõukogudevaenulikeks.<sup>81</sup> Vaba ideevahetust pakkuvad rahvusvahelised projektid ja sponsorluse alusel tehtav teadustöö puudus nõukogudeajal täiesti. Ainus kriteerium teaduse võrdlemiseks oli üleliiduline tase, mille kõrgema astme moodustasid Moskva, Leningradi ja Novosibirski teaduskeskustes viljeldav teaduslooming.<sup>82</sup> Nii ei saanud juttugi olla erinevatest lähenemisenurkadest ja konstruktiivsest, edasiviivast kriitikast. Samas just kriitika aluseks on võrdlusvõimalus.<sup>83</sup> Paratamatult sünnitab võrdlusvõimalus eriarvamusi

---

<sup>80</sup> Samas, lk 118.

<sup>81</sup> Eesti Entsüklopeedia 11: Teadus. Teaduslik peatoim. Anto Raukas. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 2002, lk 520.

<sup>82</sup> Jansen 1998, lk 110; Karjahärm ja Sirk 2007, lk 525-529.

<sup>83</sup> Bloch, Mark. Ajaloo apoloogia ehk ajaloolase amet. Tallinn 1983, lk 67.

ja -käsitusi. Nõukogude ajalooteaduses oli taoline võimalus välistatud. Ajalooteadus pidi lähtuma kindlaks määratud printsiipidest.

Nõukogude ühiskond oli totalitaarne ühiskond. Eeldada seda, et ühiskond pakkus võimalust vabaks arvamusevalduseks, on naiivne. Veel mõttetumana on eeldada ajalooüldmõtte teaduslikku analüüsi ja teaduslike järeldusi. Nõukogude ajaloolaste pärisosaks jäeti ideoloogiliste või veelgi enam: antud momendil riiklikult kehtivate ning sageli poliitilisest reaalsusest tingitud tõdede faktidega illustreerimine. Sellel alal saavutati suur meisterlikkuse tase. Kokkuvõtlikult võib öelda: teaduse tegemine oli surutud kindlatesse raamidesse. Esmaseks tingimuseks ajalootekstide koostamisel oli see, et need baseeruksid marksismi-leninismi dogmadel. Siinkohal üks omapärasemaid ideoloogilise dogma kujundajaid oli propaganda- ja agitatsiooni valitsusele alluv keeleline sektor. Nimelt nõukoguliku maailmapildi kinnistamisel oli oluline roll terminoloogial. Määrati kindlaks, milliseid väljendeid tohib kirjutistes kasutada. Ühe ja sama nähtuse kirjeldamisel tuli järjekindlalt ja vankumatult kasutada sama väljendit. Tulenevalt sellest, et keel kujundab meie mõtteid ja ideed,<sup>84</sup> kujunes taoline väljendite järjepidev kordamine tähtsaks meetodiks uute väärtuste sisendamisel.<sup>85</sup> Kindlaksmääratud väljendusviis muutis ajalookäsitluse pigem sõnamänguks kui uurivaks teaduseks.

Peale kohustuslike uurimisteede, iseäraliku keelekasutuse ja piiratud informatsioonilevi takistas uurimistöö tegemist veel ka laialdane ja karm tsensuur.<sup>86</sup> Sõnavabaduse ulatuslik piiramine mitmel tasandil muutis ajaloolase töö aktiivse ja uuriva, oma töös uue teadmise järele igatseva teadlasena sisuliselt võimatuks. Enesetsensuur seadis teadlasele raamid, mida ja kuidas kirjutada, kollektiivitsensuuri reeglite kohaselt anti teadustöö läbiarutamiseks kollektiivile, kus autor ise töötas. Nõukogude tsensuur nõudis trükkiesitatud tööle kahte retsensiooni. Järgnes aeganõudev etapp kirjastuses-toimetuses, mis nõudis autorilt järeleandmisi toimetajale ning sageli oma mõtetest ja seisukohtadest loobumist. Ja viimaks *Glavlit*<sup>87</sup>, kes otsustas lõplikult, mida võib avaldada ja mida mitte.<sup>88</sup>

---

<sup>84</sup> Kultuuride analüüs. Danesi, Marcel ja Perron, Paul. Tõlkinud Ene-Reet Soovik. Valgus. 2005, lk 140.

<sup>85</sup> Paju, Imbi. Valel on pikad jäljed. - Kõige taga oli hirm: kuidas Eesti oma ajaloost ilma jäi. Koostanud Sofi Oksanen ja Imbi Paju. Tallinna Raamatutrükikoda. Tallinn 2010, lk 180.

<sup>86</sup> Eesti Entsüklopeedia 11: Teadus 2002, lk 520.

<sup>87</sup> Glavlit – üleliiduline tsensuuriametkond. <http://www.estonica.org/et/Glavlit/>. Otsing 19.03.2012.

Siinkohal tekib paradoks. Kas saame kõige eeltoodu kohta üldse öelda teadus – kas tegemist on ajalooteadusega? Nimelt ajalooteadus kui *propagandarelv*<sup>89</sup> lähtus kindlaks määratud printsiipidest. Ajaloosündmuse uurimisel nõuti lähtumist klassiprintsiibist, kus tegelikkus kattus võimul olijate arusaamadega, nende tõega. Nn ajalooteaduse eesmärk oli õigustada ja illustreerida faktidega süsteemi olemasolu ja selle ajaloolist paratamatust. Seega võib öelda, et nõukogude ajalooteadus kui nõukogulik *historitsism*, täitis ennekõike olemasoleva ühiskonnakorra legitimeerimise ülesannet.

Ometi ei tohi a priori eeldada, et ei püütudki saada uut ajaloolist teadmist ja korrigeerida senise historiograafia seisukohti. Üritati koguda teadustööks võimalikult palju faktilist materjali, mis iseenesest võis pakkuda üldistuse läbi võimalust seniseid seisukohti korrigeerida. Teadlastel endil kujunes uuritavatest sündmustest oma pilt, oma arusaamad. Kunst seisnes selles, kuidas neid sobitada dogmadega.

Ajalooteaduse olukorda Nõukogude Eestis sõjajärgsel kümnendil iseloomustab sobivalt kultuuriloolase Airi Aarelaid - Tarti arvamus. Perioodi vene vägede sissetulemisest 1950. aasta märtsipleenumini nimetab ta – ellujäämise kümnendiks.<sup>90</sup> Just ajastuga kohanemine ja uute olude mõistmine andis ajaloolasele võimaluse püsida teadlaskonnas ka nõukogude ajastul.

### **1.3. Ajalooteaduse suunajad**

Uuritava valdkonna määratles Eestis, nagu mujal Nõukogude Liidus, partei ehk võimueliit, mitte teadlaste huvid ja taotlused. Siinkohal on vast kohane vaadelda veidi lähemalt, kellest kujunesid ajalooteaduse suunajad Eestis sõjajärgsetel aastatel.

Uus ühiskondlik olukord tugines repressioonidele ning sellele sekundeerivale propagandale, mis süvendas hirmu inimtegevuse kõikides valdkondades. Ajastut iseloomustavateks märksõnadeks olid turvatunde puudumine, ebakindlus oleviku ja tuleviku suhtes.

---

<sup>88</sup> Heino Arumäe (s. 1928) intervjuu Tallinnas 27.04.2009. Küsitles Helen Lausma. Autori valduses.

<sup>89</sup> Kreegipuu 2007.

<sup>90</sup> Aarelaid, Aili. Ikka kultuurile mõeldes. Toim. Ott Raun. Virgela. Tallinn 1998, lk 83.

Kirjeldatavat turvatundeta ühiskonda iseloomustab Imbi Paju kui *usalduse inflatsiooni*<sup>91</sup>. Inimesed umbusaldasid ja tihti isegi võõrandusid üksteisest. Hirmutunne hoidiski ju seda ühiskonda koos. Või õigemini: allutas võimudele. Inimesed, seal hulgas teadlased, muutusid võimude poolt manipuleeritavateks.<sup>92</sup> See, et tegelikult mõeldi ühte, kuid tehti teist, muutus inimeste käitumises tavanähtuseks ja normiks. Niisugune olukord, mida võiks vabalt iseloomustada ka psühhiaatriateaduse terminitega, oli ilmselt eriti raskesti talutav neile, kelle sotsialiseerumine oli leidnud aset Eesti Vabariigis.

On avaldatud arvamust, et rahvuslik eliit, kes püüdis mingilgi määral arvestada ka rahvuslike huvidega, sai tekkida Stalini surma järgsetel aastatel. Stalini ajastu ajaloolased panid aga aluse nõukogulikule ajalookäsitlusele uue okupatsiooni tingimustes. Nad pidid tegutsema kuulekalt Moskva juhtnööride järgi, olles seeläbi pigem lihtsalt keskuse poliitika elluvijad äärealadel kui rahvuslikult mõtlevad liidrid. Etendades seeläbi olulist rolli riigi sovetiseerimisel ning tekitades kahju rahvusriigi mõttele.<sup>93</sup>

Kunagi pole juhtkond, olgu ta majanduslik, poliitiline, teaduslik või mõni muu, olnud ühtne. Nii ei saa käsitleda ühtsena seda ka Nõukogude Eestis aastatel 1944-1952. Jelena Zubkova on grupeerinud ajastu eliidi tinglikult kolmeks: illegaalsed kommunistid, intellektuaalid ja Venemaa eestlased.<sup>94</sup> Selline lähenemine annab hea võimaluse vaadelda võimukandjaid eristatult käsitletaval perioodil. Teisalt tuleb tõdeda, et Zubkova vaatleb Nõukogude Eesti eliidi kujunemist ja selle muutumist väljaspoolt, tundmata konkreetsemalt Nõukogude Eesti olusid. Nõukoguliku korra kujundamise juures peab arvestama kohalike võtmeisikute järjepidevust, vana eliidi integreerimist ning kultuurikonteksti.<sup>95</sup>

Tulenevalt keerulisest võimuväljast tundub siinjuures mõiste *eliit* kasutamine ebatäpne, pigem peaks nimetama ajastu ajalooteaduse käiku mõjutanud liidreid ajalooteaduse suunajateks. Vaadeldes erinevaid elukäike on võimalik sünteesida Nõukogude Eesti ajalooteaduse

---

<sup>91</sup> Paju 2010, lk 187.

<sup>92</sup> Vsevirov, David. Stalini hirmumehhanismidest. - Aja vaimud. Kirjutisi 1996-2009. Valgus. Tallinn 2009, lk 62-64.

<sup>93</sup> Zubkova 2009, lk 188.

<sup>94</sup> Samas, lk 191.

<sup>95</sup> Mertelsmann, Olaf. Sovetiseerimise mõistest. - Kõige taga oli hirm: kuidas Eesti oma ajaloost ilma jäi. Koostanud Sofi Oksanen ja Imbi Paju. Tallinna Raamatutrükikoda, Tallinn 2010, lk 39.

kujunemist tulenevalt suunajate isikuomadustest ja positsioonist ühiskonnas. Siin tõusevad esile tinglikult ideede kandjad ja organisaatorid.

### 1.3.1. Ideede kandjad

Okupatsiooni tingimustes 1944. aasta 28. septembril sai *Nikolai Karotamm*<sup>96</sup> EK(b)P Keskkomitee esimeseks sekretäriks. Üheltpoolt mängis ta määravat rolli, teisalt oli võimude poolt ettekirjutatud suuniste täitja. Oludest tulenevalt kujunes Karotammest vastuoluline isiksus. Vastuoluline oli ka aeg, mis ei jätnud erilisi valikuvabadusi. Selles ajastus ilmnesid sageli inimese ideeliste veendumuste ehtsus, inimlik empaatia ja mõtlemisvõime. Aeg oli keeruline kõikide jaoks. Läbi sellise prisma tulebki inimeste tegemisi ja tegemata jätmisi vaadelda.

Karotamme koolitee sai alguse I maailmasõja päevil Kasta kihelkonnakoolis, jätkudes Pärnu kõrgemas algkoolis. Õpingud kestsid 1917. aastani, mil kool sõja tõttu evakueeriti Kesk-Venemaale. Õppimisvõimaluste puudumisel hakkas Karotamm tööle sulasena. Alandav suhtumine peremehe poolt võis saada algseks motivaatoriks töörahva huvide eest seismisel. Elu aga muutus. Karotamme sõjast tagasi tulnud isa sai päranduseks talu, kuid sellest hoolimata pühendus Karotamm õppimisele ja astus Rakvere Õpetajate Seminari. Õppimist võimaldas asjaolu, et õpetajate seminarid olid maksuvabad, neis anti õppuritele koguni stipendiumi. Karotamm tundis, et õpetajat temast ei saa ja nii jättis ta seminari pooleli ning jätkas pärast Vabadussõda haridusteed juba Tartu Ülikoolis vabakuulajana. Aastatel 1921-1923 teenis Karotamm Eesti Vabariigi sõjaväes. Pärast teenistust olid eluolud rasked. Karotamme enda mälestuste kohaselt söödi mõnikord paar kartulit päevas. Nii tekkis mehel mõte lahkuda kodumaalt Hollandisse tööd otsima.<sup>97</sup> Aastatel 1925-1926 töötaski ta Aalsmeeris lillekasvatjana.<sup>98</sup> Samaaegselt hakkas huvi tundma esperanto keele vastu. Taoline õppimissoov ei tulenenud ainult keelehuvist. Nimelt esperanto keel kandis endast sarnast ideed kommunismiga – internatsionaalsust. NSVL korraldas pidevalt rahvusvahelisi

---

<sup>96</sup> Nikolai Karotamm (23.10.1901. Pärnu - 26.10.1969 Moskva). Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 144.

<sup>97</sup> Zubkova 2009, lk 193-194.

<sup>98</sup> Karotamm, Nikolai. Eesti Majanduse Biograafiline leksikon. 1951-2000. Peatoim. Arno Käärna. AS Kirjastus Ilo. 2003, lk 151.

esperantistide kokkutulekuid, mis tegelikkuses kandsid keeleõpingutest hoopis erinevaid eesmärke.<sup>99</sup>

Aastal 1926 toimus Karotamme elus pööre. Ta võeti Hollandi Kommunistliku Partei Amsterdami organisatsiooni liikmeks. Samal aastal võttis ta osa ka esperantistide kongressist Leningradis ja alustas õpingud Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlikus Ülikoolis (LVKÜ).<sup>100</sup> Liialdamata võib järeldada, et taolised asjaolud määrasid Karotamme hilisema elukäigu ja mõttelaadi. Nimelt saadeti ta 1928. aastal Kominterni poolt põrandaaluses tegevuses väljaõppe saanuna õõnestustööd tegema EKP Tallinna Komitee sekretärina. Ta kandes varjunime Julius Preisinger. Tagasi Venemaal olles jätkas Karotamm õpinguid LVKÜ-s, lõpetas need 1931. aastal ja asus ülikooli juures aspirantuuri majanduse alal.<sup>101</sup>

Pealtnäha oli Karotamm kommunistlikus liikumises ja poliitikas üsna juhuslik tegelane, kes kuni 1926. aastani ei ilmutanud üldse mingisugust poliitilist huvi ega aktiivsust.<sup>102</sup> Pigem huvitas noort Karotamme hariduse saamine.<sup>103</sup> Teisalt nõnda noor inimene ei saanudki vast omada veel väljakujunenud poliitilisi veendumusi. Pigem peaks käsitlema neid aastaid kujunemisperioodina, mille taustal saab mõtestada Karotamme käitumist juba hiljem, Nõukogude Eestis. Ta oli esimesel nõukogude aastal EK(b)P Keskkomitee teine sekretär, sõja ajal Nõukogude tagalas ning okupatsiooni tingimustes 1944. aasta 28. septembrist EKP Keskkomitee esimene sekretär.<sup>104</sup>

Vaadeldes Karotamme ideelisuse vaatenurgast, tuleb tõdeda, et ta vahel eelistas ideetruudust isiksusetruudusele - julges väljendada oma isiklikku arvamust. Nimelt *„Karotamm oma lõputute kirjadega Stalinile, Ždanovile ja Malenkovile taotles seda, et jumalad nõustuksid tema ideedega. Ei tohtinud aga arutada, aga t e m a arutas. Ei tohtinud sekkuda Moskva-*

---

<sup>99</sup> Pinn, Voldemar. Kes oli Nikolai Karotamm? I. Kultuuritragöödia järgedes. Kompartei kolmest sekretärist Karl Särest, Nikolai Karotammest, Johannes Käbinist. Haapsalu Trükikoda, 1996, lk, 5-42.

<sup>100</sup> EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. I. Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm. Akadeemia. Nr 12. Tartu 1998, lk 2661.

<sup>101</sup> Pinn 1996, lk 5-42.

<sup>102</sup> EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. I. Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm. Akadeemia. Nr, 12. Tartu 1998, lk 2661.

<sup>103</sup> Pinn 1996, lk, 5-42

<sup>104</sup> Samas, lk 75.

*poolsetesse otsustesse, aga tema sekkus.*<sup>105</sup> Taolised võimudele ootamatud sammud said aluseks hilisemaks süüdistamiseks ja tagandamiseks ametikohalt.

Kindlasti tuleb rõhutada Karotamme puhul tema haritust. Majandusteadlasena oli põhiuurimisvaldkonnaks põllumajandus-ökonoomika. Ta tegi oma töödes ettepanekuid majanduslike meetmete läbi NSV Liidu tootlikkuse suurendamiseks. Isegi pärast saatuslikku VIII pleenumit tegi ta 1957. aastal EKP KKle ettepaneku luua ENSV Põllumajandusteaduste Akadeemia.<sup>106</sup> Juba perioodil 1930-1940 avaldas artikleid kaasaja poliitika ja EKP ajaloo alalt, milles kajastusid Eesti kommunistide tolleaegsed seisukohad.<sup>107</sup>

Ajalugu omas olulist rolli ideoloogilises töös, seega pööras EK(b)P juhtkond suurt tähelepanu selle suunamisel.<sup>108</sup> Olles esimene sekretär kirjutas Karotamm 1945. aasta jaanuaris „*Tarvis on uurida eesti ja vene rahva arengut, nende põlist sõprust*“.<sup>109</sup> Hiljem, 1947. aasta ajakirjas Eesti Bolševik avaldas ta põhipunktid EK(b)P ajaloo uurimiseks.<sup>110</sup> Seeläbi sai Karotammest oluline ajalooteaduse ideoloogiline suunaja.

Hirm saada kodanliku natsionalisti, või veelgi hullem – rahvavaenlase tiitlikandjaks, tekitas kõikides kõikide vastu umbusaldust, andis aluse üksteise olematutes pattudes süüdistamisele, sest kasulik oli olla süüdistaja, mitte süüdistatav.<sup>111</sup> EK(b)P KK VIII pleenumil jäi Karotamm võimuvõitluses alla neile, kes olid Nõukogude Venemaal elades omandanud teadmised ja oskused ideede truuduse asendamisel isikutruudusega. Siin kõlasid Karotamme sõnad: „*Samuti vastutan ma ränkade vigade eest kaadri paigutamise osas. On täiesti õige, et EK(b)P KK pole olnud poliitiliselt nõudlik kaadri valitsemisel ja vastutavate ametikohtade täitmisel, mille tulemusena on sinna imbunud poliitiliselt kahtlased ja kodanlik-natsionalistlikud*

---

<sup>105</sup> Samas, lk 75.

<sup>106</sup> Karotamm, Nikolai. Eesti Majanduse Biograafiline leksikon 2003, lk 152.

<sup>107</sup> Samas, lk 573.

<sup>108</sup> Kreegipuu, Tiiu. Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944-1954 kirjanduse ja trükikirjanduse näitel. Magistritöö. Tartu Ülikool Filosoofia teaduskond Ajaloo osakond Eesti ajaloo õppetool. Tartu 2005, lk 120-121.

<sup>109</sup> Selart, Anti. Kuidas Artur Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas. Kleio. Ajalooajakiri. 4 (22), 1997, lk 32.

<sup>110</sup> Karotamm, N. Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo küsimusi. Eesti bolševik. EK(b)P KK ajakiri. Nr 15, Tallinn 1947.

<sup>111</sup> Vihalem, P. Kodanlikud natsionalistid Eesti vanema ajaloo võltsijatena. Rahva Hää. 11.06.1950; A. Vassar; V, Maamägi. Eesti kodanlike natsionalistide vaenulikust tegevusest ajalooteaduse alal. ERA.R.2343.3.91.

*elemendid, nagu Kruus, Andresen, Jõeäär, Semper.*<sup>112</sup> Siinkohal kõneleb tema suu läbi hirm ja alistumine.

Nii 1938. aasta *Suurest Terrorist*<sup>113</sup> kui ka VIII pleenumiga kaasnenud repressioonidest pääses Karotamm suhteliselt kergesti.<sup>114</sup> Määravaks võis saada tõsiasi, et 1930. aastate puhastuse eel oldi Karotamm EKP juhtkonna võimuvõitluse käigus tolleaegsete juhtfiguuride poolt parteist välja heidetud. Viimased ise aga kuulusid opositsionääride hulka ja olid määratud mahalaskmisele või GULAGi saatmisele. Taoline *rahvavaenlastega* opositsioonis olemine võis sel korral osutada edasise saatuse osas määravaks. Nimelt oli Karotamm juba *Suure Terrori* ajal pälvinud võimude poolse usalduse. See ta ilmselt ka 1950. aastal päästis.

1950. aasta võimu ümbermängimise tulemusena ei koheldud Karotamme tavapäraselt, ei lastud maha, isegi laagrisse ei saadetud. Siinkohal mängis ilmselt rolli Karotamme isiksus. Ideoloogina ei olnud ta süsteemiohtlik ega võimu vaenlane, kuid oma ettearvamatu käitumise tõttu ohtlik oponent võimuvõitluses. Haritud ja seega oma mõtteid omavad inimesed võivad käituda teatud olukordades ette arvatult. Nõukogude ühiskond aga eeldas ustavust eelkõige juhile ja oma arvamuse puudumist. Nii paigutati Karotamm ohutule ja kontrollitavale teadustööle. Ta jätkas edasiõppimist Moskva Ühiskonnateaduste Akadeemia aspirantuuris ning aastal 1964. sai doktorikraadi majandusteadustes.

Karotamme kui esimese sekretäri ümber hakkasid koonduma intellektuaalid. Nad olid võimu juurde tulnud, nagu Karotamm ise Eesti Vabariigi ajal läbi teaduse, kirjanduse, ajakirjanduse või pärit haritlaskonnast.<sup>115</sup> Vabariigi lõpuperioodil valitsenud autoritaarne režiim oli tekitanud paljudes haritlastes opositsioonivaimu.<sup>116</sup> See soodustas nüüd mitmete loomeinimeste toetuse uuele korrale.<sup>117</sup> Nii sai okupatsioonivõimude üheks oluliseks tunnusjooneks kultuuriinimeste tõmbamine koostöösse süsteemiga. Siit ka oluline fenomen – järjepidevus. Ei tehtud mõtlematult kiireid ümberpaigutusi, pigem võimaldati mängida

---

<sup>112</sup> EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. I. Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm. Akadeemia. Nr, 12. Tartu 1998, lk 2668.

<sup>113</sup> Suur Terror – ajavahemikul 1936-1938 väljatulev poliitiliste repressioonide aktsioon NSV Liidus. Korraldajaks oli NSV Liidu Poliitbüroo, eesotsas Jossif Stalin.

<sup>114</sup> Vahre, Lauri. Eesti rahvuskommunismi Nürnberg.

[http://tartu.postimees.ee/210305/esileht/arvamus/160640\\_print.php](http://tartu.postimees.ee/210305/esileht/arvamus/160640_print.php). Otsing 16.02.2012.

<sup>115</sup> Zubkova 2009, lk 193-194.

<sup>116</sup> Nimelt eemaldati õppetööst nt Hans Kruus. Pinn 1996, lk, 203.

<sup>117</sup> Kuuli 2007, lk 55.

pearolli juba varem, vabariigi ajal, tuntust kogunud pahempoolsetel intellektuaalidel. Taoline järk-järguline uue süsteemi kehtestamine rahva seas populaarsete inimeste poolt pehendas radikaalsete ümberkorralduste toimet.

Alahinnata ei tasu intellektuaalide vahelisi suhted. Just seeläbi sai oluliseks ajalooteaduse käekäiku mõjutanud meheks ajaloolane ja ühiskonnategelane *Hans Kruus*<sup>118</sup>, kelle tegevust ajalooteaduse kujundajana toetas igati Karotamm.<sup>119</sup> Tulenevalt sellest, et ajalooteaduse eesmärgiks seati nõukogulike ümberkorralduste teaduslik põhjendamine ehk kehtiva ideoloogia õigustamine, peab vaatlema Karotamme kui ajalooteaduse ideoloogilise raamistiku kujundajat<sup>120</sup>. Sellest tuleneval aga Kruusi kui ranges raamistikus ajalookäsitluse koostajat.

Kruusi koolitee algas Tartus linna II poeglaste algkoolis 1899. aastal ja järgnes õpingutega Tartu Õpetajate Seminaris ajavahemikul 1907-1911.<sup>121</sup> Õpetajate Seminaris toimus töö vene keeles, sellest tulenevalt loeti seminari õpilasi *punasteks*.<sup>122</sup> Kruus Töötas aastatel 1911-1913 õpetajana Viru-Jaagupis ja Jõgevamaal.<sup>123</sup> 1914. aastal sooritas eksternina küpsuseksamid Tartu Aleksandri Gümnaasiumis, astudes samal aastal Tartu Ülikooli ajalugu õppima ning sai ka Eesti Üliõpilaste Seltsi liikmeks. Õpingute kõrval toimetas veel ka ajakirja *Vaba Sõna*, kus avaldas ka oma artikleid, mille ülesandeks oli tutvustada laiematele rahvahulkadele kultuuriprobleeme läbi sotsialistlike mõtete.<sup>124</sup> 1916. aastal mobiliseeriti ta tsaarivene sõjaväkke. 1917. aasta alguses lõpetas ta Odessas sõjakooli. Teenis lipnikuna Krasnoje Selos, Petrogradis ja 1. Eesti polgus Tallinnas ja Rakveres. Siit algas ka Kruusi poliitiline tegevus olles Maanõukogu ja Eesti Sõjaväelaste Ülemnõukogu liige. Peale selle oli Kruus kunagise Eesti Sotsialistide-Revolutionääride Partei<sup>125</sup> asutajaks ja esimeheks. Tookord oli partei peaesmärgiks rahvusküsimus ja iseseisvus. Hiljem osales ta Asutava Kogu ja ka I Riigikogu tegevuses. 1921. aasta suvel taotles oma partei vastuvõtmist koguni Kominterni. Siinkohal lõpetas ta poliitilise tegevuse ja jätkas õpinguid Tartu Ülikoolis, mis tipnesid 1931. aastal

---

<sup>118</sup> Hans Kruus. (22.10.1891 Tartu – 30.06.1976 Tallinn). Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 188.

<sup>119</sup> Kuuli 2007, lk 86.

<sup>120</sup> Nt. artikkel: Karotamm, N. Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo küsimusi. Eesti bolševik. EK(b)P KK ajakiri. Nr 15, Tallinn 1947, lk lk 19-43.

<sup>121</sup> Kruus, Hans. Eesti teaduse biograafiline leksikon 2. köide 2005, lk 121-122.

<sup>122</sup> Kuuli 2008, lk 7.

<sup>123</sup> Kruus, Hans. Eesti teaduse biograafiline leksikon 2. köide 2005, lk 121-122.

<sup>124</sup> Karjahärm, Toomas. Hans Kruus kaugvaates. - Eesti küsimus. Hans Kruus. Koostajad: Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Ilmamaa, Tartu 2005, lk 7.

<sup>125</sup> Alates 1920 Eesti Iseseisvuse Sotsialistlik Tööliste Partei.

kaitstud doktorikraadiga. Edaspidi töötas ülikoolis professori ja prorektorina, kujunedes vabariigiaegse ajalooteaduse juhtfiguuriks.<sup>126</sup> Vastuseisu tõttu Pätsi autoritaarse režiimiga ei nimetatud teda 1938. aastal Eesti Teaduste Akadeemia liikmeks.<sup>127</sup> Siit ilmselt ka ajend nõustuda astuma EK(b)P liikmeks. See omakorda võimaldas ajaloolasel jätkata erialast tööd. Hakkas tegelema juba esimesel nõukogude aastal eesti ajaloo ümberhindamisega lähtudes okupatsioonivõimude suunistest<sup>128</sup>. Viibides sõjaperioodil 1941-1944 nõukogude tagalas korraldas ideoloogiliselt Jüriöö ülestõusu 600 aastapäeva tähistamist.<sup>129</sup>

Kruusi liikumine ametiredelil oli teiste poolt rangelt ette määratud. Näiteks ENSV Teaduste Akadeemia ettevalmistamiseks loodud orgkomitee esimeheks olemisest sai Kruus, kui tolleaegne ENSV välisminister, ise teada üllatusena. See leidis aset Moskvas NSV Liidu Teaduste Akadeemia 220. aastapäeva ürituse raames, põgusa vestluse käigus Karotammega.<sup>130</sup> /.../ *Nii pandi mind jälle fakti ette, et mul tuli taas uue asutuse rajamise kallale asuda /.../*<sup>131</sup> tões ta meenutustes.

Huvitavaks seigaks nõukoguliku ajalookontseptsiooni juurutamisel on ilmumata jäänud, võimude käsul kiirelt koostatud ja 1946. aastal ilmuma pidanud *Eesti ajalugu*<sup>132</sup>, mille toimetajaks oli Kruus. Kuigi õpik ei näinudki päevavalgust, tuleb siinkohal välja Kruusi olulisus ajalooteaduse suunamisel. Ilmumata teose makett kujutas endast veel küllaltki ideoloogiavaba käsitlust, mis kätkes Eesti ajalugu ürgajast Põhjasõjani.<sup>133</sup> Teosed, mille toimetajaks oli taaskord Kruus, kaheköiteline *Lühike Eesti ajalugu* ja *Eesti ajalugu I*<sup>134</sup> ei

---

<sup>126</sup> Vt. Hans Kruusi teaduslikust tegevusest: Liim, Allan. Hans Kruus. Eesti ajalugu elulugudes. 101 tähtsat eestlast. Koostanud Sulev Vahre. Olion. Tallinn 1997.

<sup>127</sup> Kruus, Hans. Eesti teaduse biograafiline leksikon 2. köide 2005, lk 121-122.

<sup>128</sup> Kruus, Hans. Uue ajajärgu alguses. Ajaloo Ajakiri. Nr 1, 1941, lk 3-7.

<sup>129</sup> Kruus, Hans. Eesti ajalugu saksa fašismi vastu. Moskva 1943.

<sup>130</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. Akadeemia presidendi Hans Kruusi mälestused. Katkendid helilindile võetud kahest jutuajamisest ajalookandidaat K. Martinsoniga 1970. mais-juunis. 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat: V vabariikliku teaduskonverentsi (2.-3. nov. 1988) materjalid. Eesti Teaduste Akadeemia. Peatoim. Arno Kõörna. Tallinn 1989, lk 39-40.

<sup>131</sup> Samas, lk 40.

<sup>132</sup> Teadusliku töö kulgemise toimik. Lühike Eesti ajalugu (I-II osa) Juhendaja: H. Kruus. Täitjad: H. Moora, A. Vassar, R. Kleis, H. Moosberg jt. ERA.R.2343.3.2, lk 3-8.

<sup>133</sup> Eesti ajalugu (käsikiri). Рукопись "История Эстонии" под редакцией Х. Круус. 1946. ERAF.1.81.7, lk 2-3.

<sup>134</sup> Teadusliku töö kulgemise toimik. Lühike Eesti ajalugu (I-II osa) Juhendaja: H. Kruus. Täitjad: H. Moora, A. Vassar, R. Kleis, H. Moosberg jt. ERA.R.2343.3.2, lk 19.

näinud ilmavalgust. Köidete koostamine venis 1950. aasta ümberkorraldusteni, mil süüdistati Kruusi viivitamises, ebapädevuses taolise suure väljaande toimetamises jne.<sup>135</sup>

Hoolimata ränkadest süüdistustest ja füüsilise mõjutamise abinõudes eelvangistuses perioodil 1950-1954 ei tunnistanud Kruus end süüdi ega andnud teiste kohta – näiteks Karotamm – valetunnistusi<sup>136</sup> jäädes seeläbi lõpuni kindlaks oma ideedele ja tõekspidamistele.

Mõtlemisvõime, teoreetiline pagas ja hoolivus on Kruusi kui ajaloolast iseloomustavad omadused. Seeläbi kujunes nägemus ajaloost ja ühiskonnast laiemalt. Tulenevalt totalitaarsest riigikorrast tingisid eelkõige need omadused võimudepoolse usaldamatuse ning viisid Kruusi tagandamiseni. Siinkohal, tulenevalt Kruusi sotsialistlikust taustast ja ideoloogiausust ei saa teda otseselt käsitleda kui võimude vastast. Pigem ühendas mees endas ühelt poolt tugevalt väljakujunenud vaateid, teisalt läbi hariduse saadud mõtlemisvõimet. Just viimane, sai tolle ajastu oludes saatuslikuks. Siiski sai Kruus hiljem jätkata teaduslikku tööd ENSV TA Ajaloo Instituudis teadurina,<sup>137</sup> eemal poliitikast. Võimuvõitlusest eemaldatuna muutus ta uutele juhtidele ohutuks, ideoloogiliselt aga vajalikuks kuna jätkas teadlasena ajaloo käsitlemist marksismist-leninismist lähtuvalt.

Ajaloo teadlasena, iseseisva mõttevõimega inimesena oli Kruus pälvinudki parteijuhi Karotamme tähelepanu ja usalduse. Neid ühendas ka alateadlikult kohusetunne ja vajadus midagi teha kaasmaalaste inimlikuma kohtlemise nimel, mitte kuulutada kohe iga teisiti mõtlev inimene klassivaenlaseks. Mõlemad talusid teatud piirides oma arvamuse omamist, sest vajasid ise samasugust kohtlemist. Kuid just see oma arvamuse sallimine, mida nemad ka oma kaaslastelt ootasid, viiski nende kõrvaldamiseni poliitiliselt areenilt.

Inimene kui sotsiaalne olend vajab enda kõrvale teisi. Võib väita, et Kruus vajas enda kõrvale *Artur Vassarat*<sup>138</sup>. Nimelt ajaloolane Vassar, hariduselt arheoloog, kujunes 1950. aastate

---

<sup>135</sup> A. Vassar; V, Maamägi. Eesti kodanlike natsionalistide vaenulikust tegevusest ajaloo teaduse alal. ERA.R.2343.3.91.

<sup>136</sup> Kruus, Hans. Eesti teaduse biograafiline leksikon. 2. köide 2005, lk 121-122.

<sup>137</sup> Samas.

<sup>138</sup> Artur Vassar (18. 06. 1911 Keeni vald – 17.07.1977 Karepa) Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 590.

alguses põhiliseks eesti-vene sõpruse sissekirjutajaks ajalookäsitluse keskaja ossa.<sup>139</sup> Teisalt mängis just Vassar põhirolli Eesti ajaloo periodiseeringu koostamisel.<sup>140</sup> Nii tuleb käsitleda Vassarat kui üht tähtsamat ajalookäsitluse kujundajat Nõukogude Eestis.<sup>141</sup>

Artur Vassar sündis 18. novembril 1911. aastal. Õppis 1930. Tartu Ülikoolis arheoloogiat. Juunipöörde ajal avaldas ettevaatlikult nõukogude-meelsust säilitamaks ametikohta ülikoolis. Jätkas tööd ülikoolis ka Saksa okupatsiooni ajal ja kaitses doktoritöö 1943. aastal<sup>142</sup>. 1944. aasta plaan põgeneda Läände luhtus. Mees jätkas tööd ülikoolis. Ajaloolaste vähesuse tõttu pidi ta üha rohkem tegelema enam mitte arheoloogia, vaid hoopis ajalooga.<sup>143</sup>

Anti Selart on öelnud, et Vassara toleaeegsed artiklid ja üldkäsitlused kujutasid endast pigem üldsõnalisi lähenemisi, kus üldiselt ei argumenteeritud. Üldistavad teesid sõprusest, koostööst ja vene rahva edasiviivast positiivsest rollist eesti arengule põhinevad lihtsalt ühe loomuliku naabruse mõõdutundetul ületähtsustamisel ja teiste analoogiliste mõjude mainimata jätmisel.<sup>144</sup> Eesti-vene suhete taoline rõhutatud positiivne käsitlus tulenes paljuski ajaloolisest vastasseisust, mille võim nüüd ühepoolselt käsukorras ja sunniga tahtis lahendada.

Teaduse suunajatena taheti näha eelkõige neid, kes olid sõja ajal olnud Punaarmees või nõukogude tagalas. Samuti taheti võtmepositsioonidel näha kommunistliku partei liikmeid. Vaatamata sellele ei olnud sõjajärgsel perioodil selliste eelistuste järgimine väga range. Oluliseks osutus tihti see, et inimene vastaks võimete ja ühiskondliku renomee poolest sobivale kohale. See torkab silma Vassara valikul, kes omas nõukogude võimudele mitte just kõige sobivamat minevikku: töötas ülikoolis ka Saksa okupatsiooni ajal. Siinkohal sai määravaks tema kohanemisevõime.

---

<sup>139</sup> Selart, Anti. Kuidas Artur Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas. Kleio. Ajalooajakiri. 4 (22), 1997, lk 32-33.

<sup>140</sup> Vassar, A. Eesti ajaloo periodiseerimisest. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. 1948. ERA.R.2343.3.40.

<sup>141</sup> Jansen, Ea. Artur Vassar ajaloolasena. - Eesti ajaloo probleeme: ENSV TA korrespondentliikme Artur Vassara 70. Sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekande teesid. ENSV TA AI. Tallinn 1981, lk 5.

<sup>142</sup> Teaduskraadi ümber ei atesteeritud. Artur Vassar jäi ajalooteaduste kandidaadiks. ENSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUDI KROONIKA. Alustatud 3.01.1949. a. lõpetatud 1950. a. ERA.R.2343.1.18, lk 1-2.

<sup>143</sup> Vassar, Artur. Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 590.

<sup>144</sup> Selart 1997, lk 32-33.

Vassara nõukogulik-marksistlikust ideoloogilisest lähenemisest olenemata iseloomustasid tema sõjajärgseid käsitusi veel suhteliselt vaba lähenemine.<sup>145</sup> Vassar liikus ajaloolasena edasi koos ühiskonnaolude muutumisega. Vastavalt ühiskondlikule survele sai siinkohal tema tegevust iseloomustavaks jooneks paindlikkus ja kohanemisvõime, mis tundub et muutus tema puhul loomulikuks isikuomaduseks. Kui vahetult sõjajärgsel perioodil tuleb tõdeda kahe mehe Kruusi ja Vassara lähedust, siis juba mõni aasta hiljem astub Vassar üles uue figuurina, Kruusi äärmuslikult süüdistava avaldusega artiklis *Eesti kodanlike natsionalistide vaenulikust tegevusest ajalooteaduse alal*.<sup>146</sup> Sellise tegevuse läbi kujunes Vassar oluliseks figuuriks võitluses *kodanliku natsionalismi* kandjatega. Olles süüdistaja, pääses ta ise olemast süüdistatav. Samas on öeldud, et intelligentset inimest iseloomustabki kohanemisvõime oludega. Just läbi taolise metamorfoosi sai Vassar kui ajaloolane tegutseda olenemata riigikorrast.

On avaldatud arvamust, et Eesti Vabariigi aegse kaadri laialdane kasutamine juhtpositsioonidel kultuurielus, olevat olnud planeeritud ajutisena, sest nõukogulikku kaadrit lihtsalt ei jätkunud.<sup>147</sup> Ajalooteadus, mille juhtimine jäi Eesti Vabariigi ajal tegutsenud professionaalsete teadlaste kätte, püüdis säilitada Eesti kultuuri. Tolleaegne juhtkond mõistis, et tuleb maksimaalselt rakendada kohalikku kaadrit.<sup>148</sup> Nendega ei olnud võimalik lõputult manipuleerida, mistõttu ei läinud nõukoguliku ajalooteaduse kujundamine libedalt. Olles rahvusliku intelligentsi esindajad, sündinud ja teinud karjääri Eestis, omas vaadeldav grupp teadlasi ajastust tingituna ühiseid omapäraseid jooni uue võimuga kohanemisel.

Siit ka vaadeldava grupi tinglik nimetus – ideede kandjad. Haridus, kodumaal elamine, õppimine ja sotsialiseerimine vormisid neist mehed, kes tegutsesid maailmavaateliste tõekspidamiste põhjal. Omades isiklikku maailmavaadet tekkis justkui situatsioon, kus ideed tõusid *doxa*<sup>149</sup> enesestmõistetavusest kõrgemale. Teisisõnu eksisteeris justkui omamoodi sümbioos: ideoloogia ja ideed - pealesurutud võim ja vaim. Paradoks, mis ei saanud

---

<sup>145</sup> Kuidas see kõik algas? Ajaloodoktor Ea Jansen 70. Kleio. Ajaloo Ajakiri. Nr 5/6. 1992, lk 81.

<sup>146</sup> A. Vassar; V, Maamägi. Eesti kodanlike natsionalistide vaenulikust tegevusest ajalooteaduse alal. ERA.R.2343.3.91.

<sup>147</sup> Kuuli 2007, lk 86.

<sup>148</sup> Samas, lk 86.

<sup>149</sup> Doxa kui teatud eripärane vaateviis, valitsejate vaateviis, mis esitab ja paneb end maksma universaalse vaateviisina. Doxa võetakse omaks, küsimust selle legitiimsuse kohta ei tõstatata. Bourdieu 2003, lk 259.

totalitaarses ühiskonnas igavesti eksisteerida. See võimudele ei meeldinud. Nii oli vaja saada lahti ideedekandjatest. Sellest tulenevalt hakkasid kõrgemad võimud tegema allpool selektiivseid muudatusi.

### 1.3.2. Organisaatorid

Karotamme põhjalikult uurinud Voldemar Pinn on esitanud mõttekäigu: *marksism oli oopium intellektuaalidele*.<sup>150</sup> Kohandades mõttekäiku ajaloo teadusele Nõukogude Eesti oludes teeksin siinjuures lisanduse - *marksism-leninism oli oopium intellektuaalidele*. See justkui tekitas alguses ärritust, hiljem mõjus rahustavalt, valuvaigistavalt ja uinutavalt ning tekitas sõltuvust. See mõte on heaks lähtepunktiks analüüsima gruppi - organisaatorid. Ehk just taoline võrdlus uimastava aine ja ideoloogia vahel annab edasi konteksti sügavama olemuse – ideoloogia uinutas isikupäraseid mõtteid.<sup>151</sup> Nimelt kui kohalikud intellektuaalid võtsid omaks marksismi ideed sümbioosis hariduse ja oma mõttemaailmaga, siis kuidas oli lugu Venemaal sündinud eestlastega? Nende kasvukeskkond olnud teine. Ümbrus ning olud kujundasid taaskord omamoodi identiteedi.

*Gustav Naan*<sup>152</sup> sündis Kaug-Idas, Vaikse ookeani lähedal Vladivostokis. Õppis Leningradi Ülikoolis füüsikat, kuid kõrgkool jäi sõja tõttu lõpetamata. Sõja ajal oli Punaarmee partisaaniüksuses ja hiljem Eesti laskurkorpuse ridades roodukomandöriks. Pärast sõda lõpetas Kõrgema Parteikooli ja Ühiskonnateaduste Akadeemia ning kaitses dissertatsiooni oma teisel erialal – filosoofias. Kolmas eriala või harrastus – ajalugu – oli hakanud päevakorda kerkima juba siis, kui Naan tegeles veel füüsikaga. 1946. avaldas ta ajaloolalt mõned artiklid.<sup>153</sup> Need kirjatükid kujutasid endast ideoloogilisi tekste eesti-vene sõprusel. Avaldatud artiklid *Eestlaste liitumine rahvuseks ja rahvusliku liikumise tekkimine, Eesti kodanliku natsionalismi arenemisest ja Eesti kodanliku „iseseisvuse“ sünnist*, anti Karotamme initsiatiivil 1947. aastal

---

<sup>150</sup> Pinn, Voldemar. Kes oli Nikolai Karotamm? I. Kultuuritragöödia jälgedes. Kompartei kolmest sekretärist Karl Särest, Nikolai Karotammest, Johannes Käbinist. Haapsalu Trükikoda. 1996, lk 11.

<sup>151</sup> Baseerudes Karl Marxi mõttekäigul „usk kui oopium“ – religioon kui puhver rõhutava klassi vaigistamiseks. Remmel, Atko. Religioonivastase võitluse korraldusest Ajalooline Ajakiri. Nr 3, 2008, lk 27.

<sup>152</sup> Gustav Naan (17.05.1919 Vladivostoki lähedal – 12.01.1994 Tallinn)

<sup>153</sup> Hion, Ene. Kolm meest studios: Hendrik Allik, Gustav Naan, Villem Raam. Valitud minuteid mõttevahetusest. Eesti Raamat. Tallinn 1987, lk 165-166.

välja ka eraldi raamatuna *Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus*<sup>154</sup>. Metamorfoos füüsikust ajaloolaseks oli toimunud. Lehitsedes 1946. aasta ajakirju *Eesti Bolševik* ja arutledes seal avaldatud Naani artiklite üle tundub, et just ideoloogilised seisukohavõtud rajasid tee tema tõusule üheks ajaloo teaduse juhtfiguuriks. Ajavahemikul 1950-1951 oli ta Ajaloo Instituudi direktor ning juba järgneval perioodil 1951-1964 ENSV Teaduste Akadeemia asepresident.<sup>155</sup> Tuleb tõdeda, et Naan kujunes üheks olulisemaks tegijaks ajaloo teaduses, seda kinnitab tema toimetamisel 1952. aasta lõpul ilmunud *Eesti NSV ajalugu*. Nimelt just seda teost käsitleti pikka aega Nõukogude Eesti ajaloo teaduse nurgakivina.

Mehe enda sõnad eeltoodud karjäärikäigu kohta kõlavad mõneti ootamatult. Ühes raadiovestluses arutleb Naan järgnevalt: *Mul pole vaja olnud lilegi liigutada isikliku karjääri huvides /-/ sattusin kohe kateedrijuhataja laua taha. Üsna varsti olin instituudi direktor. Seejärel Teaduste Akadeemia asepresident – ilma et ma midagi selle hea oleksin teinud, et ülespoole liikuda.*<sup>156</sup> Kogu karjäär oli talle lihtsalt ise sülle kukkunud. Seesugusest justkui iseeneslikust karjäärikäigust mees ise rõõmu ei tundnud.<sup>157</sup> Selgub, et eeltoodud ametid olid justkui ette määratud. Naan oli lihtsalt sobiv isik neid ametikohti täitma.

Venemaal Berdjanski sündinud Viktor Maamägi<sup>158</sup> lõpetas 1936. aastal kiitusega Volossovo raudteekooli ning 1941. aasta Leningradi Ülikooli. Lõpetamisele järgnes sõda ja Maamägi läks teenistusse.<sup>159</sup> Järgnevalt suunati ta Eestisse, 1947. aastal asutatud, ENSV TA Ajaloo Instituudi Suure Isamaasõja Kabineti nooremaks teaduslikuks kaastööliseks.<sup>160</sup> 1948. aasta aprillis sai mehest juba selle kabineti juhatajaks. Perioodil 1951-1954 oli ta ENSV TA Ajaloo Instituudi direktori kohusetäitja.<sup>161</sup> Maamäe uurimisteemadeks said Oktoobrirevolutsioon, Venemaa kodusõda ja 1940. aastate sündmused Eestis. Peale selle käsitles ta ka demograafia,

---

<sup>154</sup> Naan, Gustav. *Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus*. Poliitiline kirjandus. Tallinn 1947.

<sup>155</sup> Naan, Gustav. Vt *Eesti Entsüklopeedia* 14: Eesti elulood 2000, lk 318.

<sup>156</sup> Hion 1987, lk 119.

<sup>157</sup> Samas, lk 119-120.

<sup>158</sup> Viktor Maamägi (12.10.1917 Berdjansk - 31.05.2005 Tallinn). Vt *Eesti teaduse biograafiline leksikon* 2. köide Kj-M. 2005, lk 499.

<sup>159</sup> *Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat VIII (35)*. Koostajad: Jüri Engelbrecht, Mihkel Veiderma, Galina Valmarova. Tallinn 2003, lk 79.

<sup>160</sup> ENSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUDI KROONIKA. Alustatud 3.01. 1949. a. lõpetatud 1950. a. ERA.R.2343.1.18, lk 1-2.

<sup>161</sup> Maamägi, Viktor. Vt *Eesti teaduse biograafiline leksikon* 2. köide 2005, lk 499; Kuuli 2008, lk 17.

kultuuri ja teaduse küsimusi. Avaldas mitmeid töid vene keeles, osales venekeelsete teoste koostamisel ja toimetamisel ning oli kaasautoriks eestikeelsete ajaloo ülevaateoste meeskonnas.<sup>162</sup> Peaurimisvaldkonnaks oli vähemusrahvuste ajalugu NSV Liidus.<sup>163</sup>

Maamägi oli tagasihoidlik ja tasane meesterahvas, kelle sõbralik olemus soosis häid suhteid.<sup>164</sup> Maamägi oli ajalooteaduses juhuslik tegelane. Nimelt sai ta oma ametikohad puhtalt suunamise põhjal. Omamata teaduskraadi töötas mees kõrgetel teaduslikel ametikohtadel. Lühidalt öeldes kujutas Maamägi endast organisaatorit, kes täitis administraatori ülesandeid nõukoguliku ajalooteaduse juurutamisel Eestis. Tema ajalookontseptsiooni (kui tohib kasutada nii pidulikku terminoloogiat) näitena olgu esitatud tsitaat ühest raadioloengust. *„Paljude sajandite vältel oli vene rahval määratu suur progressiivne mõju eesti rahva ajalooliste ekspluateerijate vastu. Vene rahval oli otsustav osa eesti rahva vabastamisel fašistlikust orjusest, eesti rahva päästmisel kohutavast hävingust. Vene rahva esirindlikul kultuuril oli viljastav mõju eesti rahva kultuuri arengule. Eesti-vene suhete uurimine tõestab seda ikka uute ja uute faktidega.“*<sup>165</sup> Paradoks on selles, Maamäe ülesastumine raadios toimus kõigest paar aastat pärast Eestisse tulemist. Ta ei saanud omada kvalifitseeritud teadmisi ega ettekujutustki Eesti ja Venemaa ajaloolistest sidemetest. Eeltoodud tsitaat on pigem ideoloogilises metakeeles ning ei baseeru ajalooalasel uurimistööl.

Ajalooteaduses ei olnud ühtegi sammu jäetud juhuse hoolde. Valitses karm administreerimine. Kõik see ei välistanud omavahelisi vastuolusid ja konkurentsi. Siinkohal põrkusid omavahel ühelt poolt kohalikud intellektuaalid oma arusaamaga teadusest ja teadusuuringuid nõukogulike arusaamade vormidesse suruvad, mujalt tulnud teadustöö organiseerijad.

Vaadeldes ajalooteaduse suunajate muutumist etapil 1944-1952, liikudes siinjuures mööda mõttemalli: ideoloogia – ideed – organisaatorid, kujuneb pilt Nõukogude ühiskonna vaimsest olemusest ja eesmärgist. Kõik põhines kindlal ideoloogial. Isiklik mõttetöö oli välistatud.

---

<sup>162</sup> Laul, Endel. Viktor Maamägi 70. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 37/1. 1988, lk 104-106.

<sup>163</sup> Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat VIII (35). Koostajad: Jüri Engelbrecht, Mihkel Veiderma, Galina Valmarova. Tallinn 2003, lk 79.

<sup>164</sup> Mikli, Marika. Meie intervjuu. Vestlus Ea Janseniga. Vikerkaar, nr 5/6, 1995, lk 153-154.

<sup>165</sup> V. Maamägi. Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis (raadioloeng). ENSV TA AJALOO INSTITUUT. ERA.R.2343.3.89, lk 5.

Nõukogude korra kohaselt pidi kõik põhinema marksistlik-leninistlikul ideoloogial. Eksisteeris ainult lubatud ideoloogia – olla sai ainult üks *õige* mõte ajaloost. Elades taolises raamistuses sai riigipoolisel toetusel oma ametit pidada vaid organisaator.

## 2. AJALOOTEADUSE RIIGISTAMINE

Teadusuuringute allutamine riiklikule kontrollile muutis teaduse riiklik-ühiskondliku süsteemi tsentraliseeritud osaks. Sekkumine teadlaste loomeprotsessi, kus riigivõim raamistas teadusloome selle asemel, et luua viljakad töötingimused, viis teadustöö paratamatult allakäigule, võõrandumisele teaduse tegelikust eesmärgist. Teisiti öeldes: surudes maha iseseisva mõtlemise, välistati teaduslike järelduste tegemine. Eriti kehtib see sotsiaal- ja humanitaarteadustes. Olulist rolli mängis siin kaadrivali, sest määravaks ei saanud mitte erialane kompetentsus, vaid lojaalsus süsteemile ja selle juhtidele.

Ka mineviku interpreteerimisest oli saanud riiklik monopol. Kehtiva ideoloogia kohaselt käsitleti teadust tootliku jõuna. Sellest tulenevalt rakendati sarnaselt teiste tootmisharudega, tsentraliseeritud plaanimajanduse nõudeid ka teaduslikule tööle. Teadust tuli toota nii nagu rehepeksumasina tagavaraosi või nõöpe.

### 2.1. Teaduse institutsionaliseerumine

Ümberkorraldused teaduses algasid kohe, kui Eestis oli kehtestatud nõukogude võim. Tulenevalt valitsuse ja haridusministeeriumi seisukohast: „*!.../ see liiga kitsapiiriline ja ühekiilgse koosseisuga asutus tuleb likvideerida.*“<sup>166</sup>, lõpetas 20. juulil 1940. aastal oma tegevuse Eesti Teaduste Akadeemia.<sup>167</sup> Teadusliku töö edasine koordineerimine pidi üle minema Tartu Riiklikule Ülikoolile.<sup>168</sup>

See, esimesel nõukogude aastal, astunud samm ei tulenenud mitte vastuseisust teadustööle. Pigem said siin määravaks poliitilised küsimused.<sup>169</sup> Teisiti öeldes likvideeriti Eesti Teaduste

---

<sup>166</sup> Riismaa, Kädi ja Siilivask, Karl. Teadustegevuse ümberkorraldused Eestis aastail 1940-1941. - 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat: V vabariikliku teaduskonverentsi (2.-3. nov. 1988) materjalid. Eesti Teaduste Akadeemia. Peatoim. Arno Kõörna. Tallinn 1989, lk 30.

<sup>167</sup> Riigi Teataja. 681. Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimise seadus. Nr 68. 17. juuli 1940, lk 1028-1029.

<sup>168</sup> Kuuli 2007, lk 53; Kruus, Hans. Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisest. - Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tagasivaated. Uurimissuunad. Liikmeskond 1946-1971. Tallinn 1971, lk 8-9.

<sup>169</sup> Kuuli 2007, lk 53.

Akadeemia samadel põhjustel, nagu suleti enamus vabariigiaegsetest inimühendustest.<sup>170</sup> Need kujutasid uute võimude silmis kodanliku korraga tihedalt seotud asutusi. Okupatsiooni tingimustes oli vaja luua uus institutsionaalne teaduskorraldus. Sellest vajadusest tulenevalt asutati 1941. aastal Tartu Ülikoolis Teadusliku Uurimise Instituut, millest pidi kujunema ENSV Teaduste Akadeemia.<sup>171</sup> Milliseks struktuuriks see oleks kujunenud, seda pole võimalik prognoosida. Võimalik, et rahuaja ja nõukogude okupatsiooni tingimustes oleks sellest kujundatud Nõukogude Liidu Teaduste Akadeemia analoog või filiaal.

Teise nõukogude okupatsiooni saabudes koondas põhilise osa ajalooteadlastest 1944. aastal taasavatud Tartu Riiklik Ülikool. Professionaalsest kaadrist oli suur puudus. Õppejõududeks võeti keskkooliõpetajaid ja NSV Liidust tulnuid. Taoline kaadri vahetus põhjustas loomulikult õppetöös taseme languse. Olenemata sellest, et teadlaskaadri ja õppejõudkonnaga oli sõjajärgsel ajal äärmiselt kitsas, komplekteeriti 1944. aasta sügisel Tartu Riiklikus Ülikoolis kolm ajaloo kateedrit: Nõukogude Liidu ajaloo, üldise ajaloo ja Eesti ajaloo õpetamiseks. 1946. aastal avati ülikoolis esmakordselt kolmeaastane aspirantuur kandidaadi kraadiga teadlaste ettevalmistamiseks, kus Eesti ajaloo alal täideti kolm aspirantuurikohta.<sup>172</sup> Eesti ajaloo alal aspirantuuriõpinguid alustanud Ants Viirese meenutuste põhjal kujutasid õpingud endast venekeele õppekursust, kohustuslikke poliiteksameid, aspirantide aruandekoosolekuid.<sup>173</sup> Need meetmed löid tingimused uue, sobiliku teadlaskonna koolitamiseks ideoloogilises raamistuses.<sup>174</sup>

Tulenevalt vajadusest allutada teadus riiklikele ettekirjutustele, kujunes oluliseks probleemküsimuseks uue teadussüsteemi loomine. 28. juunil 1945. aastal võeti vastu vastu RKN ja EK(b)P KK ühine otsus: „*Taastada Eesti Teaduste Akadeemia ja moodustada sellest ENSV Teaduste Akadeemia*“. Juriidiliselt oli 5. aprillil 1946. aastal asutatud Eesti NSV Teaduste Akadeemia iseseisev organisatsioon. Tegelikult oli olukord aga teine. Moskva andis raha teadusele määrates seega ära valdkonnad, mis sobisid uurimiseks.<sup>175</sup> Selle kohaselt oli

---

<sup>170</sup> Riigi Teataja. Riigi Teatajas 1. jaanuarist kuni 25. augustini 1940 ilmunud seadused, seadlused, määrused, korraldused ja teadaanded. Riigi Trükikoja trükk. 1940.

<sup>171</sup> Martinson, Helle. Teaduspoliitika probleeme Eestis. Eesti Majandusarengu Instituut. Tallinn 1991, lk 17-18.

<sup>172</sup> Viires 2003, lk 37.

<sup>173</sup> Viires, Ants. Läbi heitlike aegade. Tagasivaade minu elule. Ilmamaa 2011. Tartu, lk 58-59.

<sup>174</sup> ENSV TA AI aspirantuuri olemusest pikemalt käesoleva magistr töö peatükis *Aspirantuur*. (Autori märkus).

<sup>175</sup> Kuuli 2007, lk 84.

ühe teaduse akadeemia süsteemi instituudi ülesandeks teaduslike saavutuste plaanipärane kasutamine uue, klassideta sotsialistliku ühiskonna ehitamisel.

Taolistes keerulistes oludes, aasta pärast maailmasõja lõppu, mil valdav osa teadusintelligentsist oli emigreerunud, langenud sõjas või deporteeritud Venemaale, sai ENSV TA loomine kujutada endast eeskätt poliitilist sammu. See andis võimaluse tsentraliseeritud teaduslike instituutide võrgu kujundamiseks eesmärgiga integreerida teadus nõukogude süsteemiga. Teadust hakati kasutama *suurriigi koloniaalpoliitika huvides*.<sup>176</sup> Vabariiklikul Akadeemial ei olnud Moskva loata õigust isegi rahvuskultuuri uurimisgrupe asutada.<sup>177</sup> Kõikide Teaduste Akadeemia instituutide tööd reguleeris ühine Presiidiumi põhikiri. Nagu juba öeldud: ühe teaduse akadeemia süsteemi instituudi ülesandeks oli teaduslike saavutuste plaanipärane kasutamine uue, klassideta sotsialistliku ühiskonna ehitamisel.<sup>178</sup>

Nõukogude kõrgharidus- ja teadussüsteemi eripäraks oli see, et ülikooli kõrval, mis läänelikus kultuuriruumis oli peamiseks teaduse viljelemise kohaks (kõrghariduse ja teaduse integreeritus), oli Teaduste Akadeemia kui puhtalt teadusega tegelevate asutuste süsteem. Seega teadusasutust ülikooli *universitase* mõttes aga polnud.<sup>179</sup> Ülikooli osaks jäi ainult nõ spetsialistide koolitamine ning koolis saadud teadmine pidi aste astmelt liikuma edasi uue *toodangu andmise* poole.<sup>180</sup> Alusuuringuid teostati seega 1946. aastal asutatud ENSV Teaduste Akadeemias, mis tegelikkuses kujunes aga just Tartu Riikliku Ülikooli kaadril.<sup>181</sup>

Taoline teadusstruktuuri loomine väljaspool kõrgkoolet löi eelduse, et Teaduste Akadeemia muutus asutuseks, mille liikmeiks said inimesed, kellel polnud pädevat akadeemilist tausta. Peale 1950. aasta VIII pleenumit *rikastati* eesti akadeemikute ridu ka NSV Liidu teiste keskuste teadlastega. Nende tähtsus teadusloomes oli sedavõrd olematu, et tihtipeale ei peetud nende nimesid vääriliseks isegi omaaegsetes teatmeteostes märkida.<sup>182</sup> Üsna ootuspäraselt

---

<sup>176</sup> Martinson 1991, lk 17-18.

<sup>177</sup> Karjahärm, Toomas ja Sirk, Väino. Kohanemine ja vastupanu. Argo. Tallinn 2007, lk 619.

<sup>178</sup> Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeltusi. Kalling, Ken; Tammiksaar, Erki. Eesti Teaduste Akadeemia. Tallinn 2008, lk 84.

<sup>179</sup> Karjahärm ja Sirk 2007, lk 527.

<sup>180</sup> Martinson 1991, lk 17.

<sup>181</sup> Kuuli 2008, lk 17.

<sup>182</sup> Martinson 1991, lk 17-18.

komplekteeriti akadeemia liikmeskonda prominentsemaid parteiliikmeid ja olulisi võimuesindajaid. Kõrgkool kujunes aga institutsiooniks, kuhu hakkas tõsiteadlaste kõrvale koonduma partei ja riigi võimuesindajaid. Osa neist valiti akadeemikuteks isegi siis, kui neil polnud üldse teaduskraadi või oli üksnes kandidaadikraad. Näiteks sobivad siinkohal Gustav Naan ja Viktor Maamägi. Nad suunati kõrgetele administratiivkohtadele puhtalt organisatsioonilistel kaalutlustel.

Ajastule omane süstemaatiline ja sihipärane ajaloo uurimise viimine uutele, nõukogulikele rööbastele algas aastal 1947, mil loodi Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut asukohaga Tartus Riia tänaval majas nr 60. Instituut toodi teadusvälistel kaalutlustel (ilmselt selleks, et oleks olnud võimalik kehtestada ajaloo uuringute üle vahetum kontroll) 1951. aastal üle Tallinna.<sup>183</sup> Tõhusama ideoloogilise suuna tagamiseks instituudi töös rajati erikomisjon.<sup>184</sup> Sellest tulenevalt kätkeb taoline ületoomine endas sügavat ideoloogilist tausta ja poliitilisi eesmärke.

Instituudi keskseks ülesandeks sai uue Eesti ajaloo koostamine.<sup>185</sup> Üldiseks eesmärgiks sai vastavalt akadeemia rollile fundamentaalteaduslikud uuringud ja marksismi-leninismi ideoloogia viimine järjest laiematesse rahvahulkadesse. Tarvis oli ajaloolise materjalismi põhitõdesid käsitleda, uurida, valgustada eesti rahva enda sajanditepikkuste võitluskogemuste najal. Seeläbi oli võimalik teha ajaloolise materialismi teooria palju arusaadavamaks ja lähedasemaks.<sup>186</sup>

1947. aasta kevadel alustas Tallinnas tööd ka NLK(b)P KK Marksismi-Leninismi Instituudi filiaal – EK(b)P Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut (PAI). PAI direktoriks oli kuni 1948. aastani kandidaadikraadita *Ivan/Johannes Käbin*<sup>187</sup>, edaspidi, kuni 1956 aastani, aga *Joosep*

---

<sup>183</sup> Jansen, Ea. Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias nõukogude ajal. - Eesti Teaduste Akadeemia ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia: 1938–1998. Toim. Jüri Engelbrecht. Teaduste Akadeemia. Tallinn 1998, lk 114.

<sup>184</sup> Eesti Teaduste Akadeemia. Ajalugu. Arenguid. Järeldusi 2008. Tallinn, lk 114.

<sup>185</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Ühiskonnateaduste Osakond. Ajaloo Instituudi 1947. a. esimese poole aruanne. Teaduslike uurimistööde plaan 1946-1950. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Instituudi 1947. a I poolaasta teadusliku uurimustöö aruanne ja sektorite aruanded. ERA.R.2343.2.12, lk 1-3.

<sup>186</sup> Karotamm, N. Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo küsimusi. Eesti bolševik. EK(b)P KK ajakiri. Nr 15, Tallinn 1947, lk 40.

<sup>187</sup> Johannes (Ivan) Käbin (24.09.1905 Kalvi vald – 26.10.1999 Tallinn), riigi ja parteitegelane. Õppis 1936-1938 Moskvas Punase Professuuri Instituudis. 1947-1948 EK(b)P KK Partei Ajaloo Instituudi direktor, 1948-1950

Saat<sup>188</sup>. Instituudis oli kolm osakonda - sektorit: parteiarhiiv EK(b)P materjalide säilitamiseks, tõlkesektor Lenini ja Stalini teoste tõlkimiseks ja trükiks ettevalmistamiseks ning kolmandaks ajalosektor eesti kommunistide ja tööliste ajaloo uurimiseks. Tegelikult oli PAI puhtalt ideoloogiaasutus. Pikka aega oli seal ainult üks kandidaadikraadiga teadur.<sup>189</sup> Seega peab PAI tegevust vaatama puhtalt ideoloogilise institutsioonina, ajalooteaduse arenemise ja kujundamisega seda asutust seostada ei saa. Asutuse põhiülesandeks sai marksismi-leninismi klassikute tööde eesti keelde vahendamine ja EK(b)P ajaloo uurimine.<sup>190</sup> Seega see asutus kujunes omamoodi ideoloogiliseks suunanäitajaks uurimistöös kogu nõukogude perioodil.

Nii loodi vajalikud organisatsioonilised alused ajaloolaseks tööks Eesti NSV-s. Arusaadavalt määratlesid uued raamid ajaloolase uurimistöös sisu teleoloogiliselt.

## 2.2. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut

ENSV TA Ajaloo Instituut loodi Hans Kruusi initsiatiivil, kes oli valitud Teaduste Akadeemia presidendiks. Ea Janseni arvates võib Ajaloo Instituudi asutamist vaadata kui Kruusi ja Kleisi ettevõtmist, millega taotleti kõikide Eestisse jäänud ajaloolaste koondamist ühe mütsi alla.<sup>191</sup> Kuigi realselt hakkas instituut töötama 1947. aastal, pandi asutuse juhtkond paika juba varem.<sup>192</sup>

---

EK(b)P KK sekretär, 1950-1978 EK(b)P KK I sekretär (valiti KK VIII pleenumil) Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 207.

<sup>188</sup> Joosep Saat (30.07.1900-1977) EKP liige aastast 1921. 1924-1938 oli poliitvang. Pärast 1940. aasta pööret töötas ajalehtede toimetustes ja EK(b)P KK aparaadis. 1947. a lõpetas kaugõppes Kõrgema Parteikooli ning 1949. aastal kaitses kandidaadidissertatsiooni. Vt Kuuli 2008, lk 18-19.

<sup>189</sup> Kuuli 2008, lk 17-19.

<sup>190</sup> Viires 2003, lk 37.

<sup>191</sup> Mikli, Marika. Meie intervjuu. Vestlus Ea Janseniaga. Vikerkaar. Nr 5/6, 1995, lk 153-154.

<sup>192</sup> Teaose Eesti ajalugu käsikirja tiitellehel, mis pärineb aastast 1946, on kirjas Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut, (kirjutanud: H. Moora, A. Vassar, L. Loone, R. Kleis, H. Kruus. Toimetanud: H. Kruus), kuigi vastav instituut loodi alles aastapärast. Eesti ajalugu tiitelleht. Eesti ajalugu (käsikiri). Рукопись "История Эстонии" под редакцией X. Круус. 1946. ERAF.1.81.7, lk 1.

## 2.2.1. Direktor ja Teaduslik Nõukogu

Instituudi tegevust reguleeris akadeemia presiidiumi tüüpõhimäärus. Selle kohaselt juhtis instituuti akadeemia tegevliikmete või erialaspetsialistide seast kolmeks aastaks valitud direktor ainujuhtimise põhimõttel.<sup>193</sup> Instituut töötas ENSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi poolt kinnitatud tööplaani kohaselt ja omas seaduslikult määratud eelarve piires majanduslikku iseseisvust. Instituudi krediitide käsutajaks ja varade valitsejaks oli direktor.<sup>194</sup> Esimeseks direktori ajutiseks kohusetäitjaks nimetati 1947. aasta 4. jaanuarist ajaloo teaduste kandidaat Richard Kleis,<sup>195</sup> kes vabastati 20. märtsil 1950. aastal ametist, kui *tööga mitte toimetulnu*.<sup>196</sup> Direktori ametist vabastatud *Richard Kleisi*<sup>197</sup> asendas direktori ajutiseks kohusetäitjaks määratud Viktor Maamägi. Septembri alguses asus Ajaloo Instituudi direktori kohale Gustav Naan.<sup>198</sup> Kui Naan suunati direktori kohalt ENSV TA asepresidendiks, sai Maamäest tema järglane kuni 1968. aastani.<sup>199</sup>

Instituudi direktori ülesanneteks oli instituudi töö suunamine ja organiseerimine. Need kujutasid endast instituudi tööplaani koostamist, selle eduka ja tähtajalise täitmise kontrollimist ning teaduslike uurimistööde juhtimist. Peale selle kontrollis ta avaldamiseks esitatud teaduslike tööde taset, võttis seisukoha instituudi sektorite, kabineti ja üksikute kaastööliste tööaruannete kohta. Direktor juhtis instituudi Teadusliku Nõukogu tegevust, kutsus kokku instituudi poolt korraldatud teaduslikke sessioone ja nõupidamisi, esitas määratud tähtaegadeks ühiskonnateaduste osakonna akadeemik-sekretärile plaanid ja aruanded instituudi tegevuse kohta. Koostas ja esitas instituudi eelarvete projektid ja

---

<sup>193</sup> Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeltule. Kalling, Ken; Tammiksaar, Erki. Eesti Teaduste Akadeemia. Tallinn 2008, lk 84.

<sup>194</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi põhimäärus. Põhimäärus ja kirjavahetus organisatsioonilistes küsimustes. ERA. R-2343.1.1, lk 1-7.

<sup>195</sup> ENSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUDI KROONIKA. Alustatud 3.01. 1949. a. lõpetatud 1950. a. ERA.R.2343.1.18, lk 1.

<sup>196</sup> Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeltule. Kalling, Ken; Tammiksaar, Erki. Eesti Teaduste Akadeemia. Tallinn 2008, lk 113.

<sup>197</sup> Richard Kleis (6.10.1896-18.06.1982). Ajaloolane ja klassikaline filoloog. 1947-50 ENSV TA Ajaloo Instituudi direktor, aastatel 1963-66 *Eesti nõukogude entsüklopeedia* peatoimetuse teaduslik sekretär ja 1966-60 peatoimetaja asetäitja. Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 168.

<sup>198</sup> Kuuli 2008, lk 24.

<sup>199</sup> Kuuli 2007, lk 142.

majanduslikud ning statistilised aruanded ENSV TA Presiidiumile.<sup>200</sup> 1950. aasta sündmustega lisandus instituutide põhimäärusesse punkt, mis lubas instituudi direktoril vajadusel vallandada madalama kvalifikatsiooniga administratiiv ja teaduslikku kaadrit. Sektori, osakondade ning laboratooriumi juhatajate vallandamisel tuli otsus eelnevalt kooskõlastada Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemik-sekretäri,<sup>201</sup> kellele instituudi direktor vahetult allus. Osakonna akadeemik-sekretärile oli akadeemia instituutide põhimääruse kohaselt antud suur otsustusõigus. Seega tegelikkuses ei olnud instituudi direktoril õigust ise kinnitada juhtivat kaadrit – sektorite juhatajaid ja vanemaid teaduslikke töötajaid. Need määrati ametisse ühiskonnateaduste osakonna akadeemik-sekretäri poolt instituudi direktori ettepanekul. Poliitiliselt olulisi ametikohti (näiteks kaadripetsialist ja vanemraamatupidaja) sai täita vaid presidendi otsusega, mis omakorda toimus kaadrite osakonna ettepanekul. Ainult instituudi nooremaid kaastöölisi ja administratiiv-majanduslikku personali võis direktor ise ametisse panna.<sup>202</sup> Seega osutub direktori institutsiooni tegevusala väga piiratuks. Tegelikkuses tehti otsused ära kõrgemate instantside poolt.

Nõuandvaks institutsiooniks instituudi direktori juures oli ENSV TA Ajaloo Instituudi Teaduslik Nõukogu. Selle moodustasid ENSV TA vastava ala korrespondeerivaist ja tegevliikmeid ning teaduse ja kultuuri eriteadlastest. Põhimääruse järgi kinnitas Teadusliku Nõukogu isikulise koosseisu Teaduste Akadeemia Presiidium Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemik-sekretäri ettepanekul. Teadusliku Nõukogu ülesandeks oli vaadata läbi teaduslike tööde põhisuunad ja temaatilised plaanid, võtta seisukoht ja anda sisulisi hinnanguid tehtud teaduslike tööde kohta. Peale selle arutati läbi teadusliku kutse taotlejate väitekirjad ning tegeleti teiste üldiste instituudi tegevust puudutavate küsimustega.<sup>203</sup> Reaalsuses, nagu ka põhimääruse sisust näha, ei omanud nõukogu erilist rolli. Printsipiaalsemat laadi otsused jäid presiidiumile ja akadeemik-sekretärile, kes tegutsesid partei institutsioonide nõuete alusel.

---

<sup>200</sup>Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi põhimäärus. Põhimäärus ja kirjavahetus organisatsioonilistes küsimustes. ERA.R.2343.1.1, lk 1-7.

<sup>201</sup>Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeltusi. Kalling, Ken; Tammiksaar, Erki. Eesti Teaduste Akadeemia. Tallinn 2008, lk 128.

<sup>202</sup>Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeltusi 2008, lk 84; Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi põhimäärus. Põhimäärus ja kirjavahetus organisatsioonilistes küsimustes. ERA.R.2343.1.1, lk 1-7.

<sup>203</sup>Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi põhimäärus. Põhimäärus ja kirjavahetus organisatsioonilistes küsimustes. ERA.R.2343.1.1, lk 1-7.

## 2.2.2. Töökorralduse kujunemine ja ideoloogiline kasvatus

Instituudi töökorralduse lähemal vaatlemisel on kõigepealt vajalik luua selgus, mille poolest erines ajaloo uurimine nõukogude ajal tänapäevasest. Esmatähtis on see, et sotsiaalteadusi humanitaarteadustest ei eristatud. Kõik need kuulusid ühisnimetaja alla – ühiskonnateadused.<sup>204</sup> Taolises ühtekoondamises peegeldub arusaam, et humanitaarteadusi tuleb hoida ohjes läbi nn marksistlik-leninliku maailmakäsitluse. Humanitaarteadused ei tohtinud saata välja signaale, mis oleksid seadnud kahtluse alla teleoloogilise ühiskonnakäsitluse. Nimelt ühiskonnateaduste, seega humanitaar- ja sotsiaalteaduste läbi toimus inimeste kasvatamine, ühiskonna taastootmine. Humanitaaria allutamine sotsiaalteadustele andis võimaluse kindlustada partei ideoloogiline kontroll ka teadusloomes.

ENSV TA AI komplekteeriti esialgsel kujul kahest sektorist. Nendeks olid Eesti Ajaloo Sektor (juhataja kt ajaloo teaduste kandidaat Artur Vassar) ja Arheoloogiasektor (juhataja kt ajaloo teaduste doktor *Harri Moora*<sup>205</sup>). Kunstide ajaloo sektor (juhataja kt Kunstiteaduste kandidaat *Voldemar Vaga*<sup>206</sup>) suudeti komplekteerida alles 1947. a. oktoobriks, likvideeriti aga VIII pleenumi tulemusel. 1948. a. märtsis asutati ka Suure Isamaasõja Kabinet, töö toimus peamiselt väliskaastöölise abil,<sup>207</sup> sest polnud inimesi, keda selles sektoris rakendada.<sup>208</sup> 1949 aasta 25. maist see üksus likvideeriti.<sup>209</sup> Eeltoodud sektorite ja kabinetide

---

<sup>204</sup> Eesti Entsüklopeedia 11: Teadus 2002, lk 520.

<sup>205</sup> Harri Moora (2.03.1900-2.05.1968) eesti arheoloog. Lõpetas 1925 TÜ. Ajaloodoktor aastast 1938. 1927 oli TÜ arheoloogia õppejõud. 1942. Aasta alguses eemaldasid Saksa okupatsioonivõimud ta ülikoolist ja määrasid tööle Tallinna, aprillis 1944 ta arreteeriti. Pärast sõda asus oma endisele ametikohale ülikoolis. 1950 süüdistati teda kodanlikus natsionalismis, ülikooli arheoloogia sektor kaotati. Töötas 1947 kuni surmani ENSV TA AI arheoloogia (aastast 1958 arheoloogia ja etnograafia sektori) juhatajana. Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 301.

<sup>206</sup> Voldemar Vaga (29.06.1899-22.02.1999) kunsti- ja arhitektuuriajaloolane ning pedagoog. Kunstiteaduste doktor 1964. Lõpetas 1926 TÜ. Oli 1925-1940 kõrgema kunstikooli Pallase lektor. Tema peateos oli esimene eestikeelne „Üldine kunstiajalugu“ (1937-1938). Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 576.

<sup>207</sup> Samas, lk 1-2.

<sup>208</sup> ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Instituudi 1947. a I poolaasta teadusliku uurimustöö aruanne ja sektorite aruanded. ERA.R.2343.2.12, lk 15.

<sup>209</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond Ajaloo Instituut 1949. a. Tööaruanne. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. 1949. a. Tööaruanne. ERA.R-2343.2.49, lk 1.

töötajad komplekteeriti ENSV Teaduste Akadeemia tegevliikmeist, korrespondeerivaist liikmeist ja vastava eriala kvalifitseeritud eriteadlastest.<sup>210</sup>

1. märtsil 1947. aastal Eesti Teaduste Akadeemia Presiidiumi poolt kinnitatud üldeeskirjade järgi „*Ajaloo Instituudi põhiliseks ülesandeks on nõukoguliku teaduse igakülgne arendamine omal alal, nõukogude ideoloogia aluste süvendamine ja kultuuri tugevdamine, lähtudes klassideta ühiskonna ehitamise ning järkjärgulise sotsialismilt kommunismile ülemineku ettevalmistamise eesmärkidest*“. Selle ülesande täitmiseks komplekteeriti instituut võimaluste piires kvalifitseeritud teadlastest. Seega suunas ja koordineeris tööd Teaduste Akadeemia „*teaduse ja kultuuri aktuaalsete või kaugeleulatuvate probleemide lahendamisel*“. Peale selle sai teadlaste ülesandeks toimetada ja avaldada uurimustöid NSVL rahvaste keeltes ja ka võõrkeeltes, eesmärgiga tutvustada oma töid NSVL õpetlastele kui ka välismaa teaduslikele ringkondadele.<sup>211</sup>

Vastavalt põhikirjale ENSV TA AI „*Teostab kõrge kvalifikatsiooniga eriteadlaste ettevalmistamist oma erialadel ja hoolitseb järjekindlalt kaadrite kvalifikatsiooni tõstmise eest /.../ Hoolitseb teaduslike saavutuste populariseerimise eest, eriti Eesti NSV töötajate hulkades, võitleb töötava rahva huvides ebateaduslike moonutuste ja väär tõlgenduste vastu, lähtudes kõikjal eesrindliku nõukogude teaduse põhimõttest.*“<sup>212</sup> Üheltpoolt oli seega eesmärgiks kasvatada uut teadlaskonda, kelle tööd ja uurimused põhineksid nõukogulikul ideoloogial. Teisalt oli instituudi rolliks kujundada ümber rahva arusaamad minevikust, toetudes nõukogulikule teadustööle.

Instituudi esimesed kuud kulusid vajaliku kaadri leidmiseks, uute inimeste rakendamiseks, inventari hankimiseks ja üldiselt töö organiseerimiseks. Sektori juhatajate nõupidamistel, mis toimusid kaks korda kuus, arutati läbi tähtsamad instituudi organisatsioonilised küsimused. Suurt tähelepanu pöörati koosolekutel töödistsipliini ja töö kontrolli organiseerimisele, muuhulgas seati sisse teaduslikul alal töötavatele töötajatele tööpäevikud, mida kontrollisid sektori juhatajad ja ka direktori asetäitjad teadusliku töö alal. Nõupidamistel arutati läbi ka poliitkasvatusliku töö organiseerimise küsimus. Otsustati, et teaduslikul alal töötajad tõstavad

---

<sup>210</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi põhimäärus. Põhimäärus ja kirjavahetus organisatsioonilistes küsimustes. ERA.R.2343.1.1, lk 1-7.

<sup>211</sup> Samas, lk 1-2.

<sup>212</sup> Samas.

kvalifikatsiooni individuaalselt. Samas sai teaduslikele töötajatele kohustuslikuks ülesandeks koostada perioodiliselt poliitkasvatuslikke teoreetilisi referaate. Poliitkasvatuse tööd juhendas ja selle eest vastutas direktori asetäitja teadusliku töö alal.<sup>213</sup> Teisisõnu iseloomustas instituudi töökorraldust pidev kontroll. Läbiv probleemküsimus organisatsioonilise külje pealt viitab eesmärgile suruda instituudi töötajate tegemised kindlalt määratletud raamidesse. Sellest annab tunnistust kasvõi kohustus pidada tööpäevikut, mis andis suurepärase võimaluse töötaja igakülgselt jälgimiseks.

Pärast kahe aastast olemasolu oli instituudi koosseis, 1. jaanuaril 1949. aastal järgmine. Direktoriks oli endiselt R. Kleis ja asetäitjaks teaduse alal H. Moosberg. Ajaloosektori juhatajaks oli üha enam populaarsust kogunud A. Vassar. Sektori vanem teaduslik kaastöötaja oli A. Gronski ja nooremateks teaduslikeks töötajateks olid O. Kerem ning E. Paklar. E. Vokk ja S. Loorberg olid vanemad laborandid, laborant oli L. Ess. Arheoloogiasektori juhataja oli H. Moora. Siin oli vanem teaduslik kaastöötaja M. Schmiedehelm ja nooremad teaduslikud töötajad olid K. Mei, L. Velleste, L. Jaanits, L. Metsar. Linda Rebane oli vanemlaborant ja H. Juur laborant. Kunstide Ajaloo Sektori juhatajaks oli Voldemar Vaga, vanem teaduslik kaastöötaja Helmi Üprus, noorem teaduslik kaastöötaja Elfride Tool, laborant Voldemar Juhandi. Suure Isamaasõja Kabinetis oli nooremaks teaduslikuks kaastööliseks Viktor Maamägi.<sup>214</sup> Eeltoodu põhjal on näha, et suuri institutsioonilisi muutusi käsitletavate aastate jooksul ei toimunud. Suuremad muutused ja ümberkorraldused ootasid alles ees.

Võimude poolne kriitika iseloomustab instituudi ajaloolasi marksistlik-leninistliku ajalookäsitluse nõrgas tundmises. Sellest tulenevalt vabastati mitmed töötajad ning vakantsed kohti täideti noorte, alles ülikoolist tulnud ajaloolastega, kes omakorda tänu oma noorusele ja kogenumatusele ei suutnud ettemääratud ülesandeid täita.<sup>215</sup>

Oluliseks pöördeks kujunenud 1950. a. märtsipleenum, mis tähistas suuremate muudatuste algust instituudis. Vahetus instituudi direktor, muutus ka asjaajamisviis. Selle tulemusena

---

<sup>213</sup> Seletuskiri ENSV TA Ajaloo Instituudi 1947. a. esimese poole teadusliku töö aruande kohta. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Instituudi 1947. a. I poolaasta teadusliku uurimustöö aruanne ja sektorite aruanded. ERA.R.2343.2.12, lk 15-18.

<sup>214</sup> ENSV TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUDI KROONIKA. Alustatud 3.01.1949. a. lõpetatud 1950. a. ERA.R.2343.1.18, lk 1-2.

<sup>215</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond Ajaloo Instituut 1949. a. Tööaruanne. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. 1949. a. Tööaruanne. ERA.R-2343.2.49, lk 3.

hakkas vohama kogu süsteemis veelgi suurem bürokraatia. Nimelt tekkisid uued nüansid asjaajamises. Näiteks levis üha enam *telefoniõigus*<sup>216</sup>, isiklike suhete tähtsus, suhtlemine *kellega vaja*. Siinkohal näitena „*ENSV TA Kaadriosakonna juhataja nõue Maamäele kõrgema ja keskharidusega spetsialistide kohta aastateks 1950-1955 rahvamajanduse plaani koostamiseks*“.<sup>217</sup> Et nõudmine oli sihilikult esitatud telefoni kaudu, puuduvad vastava diskussiooni kohta allikad. Ettekirjutuste sisu tuvastamine on seetõttu võimatu. Peale selle muutus pärast märtsisündmuse asjaajamine suures osas vene keelseks, eriti seal, kus oli rohkem mitte eestlasi.<sup>218</sup>

Kuigi instituudi näol oli tegemist teadusasutusega, kus pidanuks töötama haritud inimesed läbi viimaks teaduslikke uuringuid oma erialast ja kutsumusest lähtuvalt, tegeleti tegelikkuses hoopis teiste küsimustega. Heaks näiteks siinkohal on ENSV Ministrite Nõukogu määrus, mille kohaselt on kõik töötajad kohustatud tulema õigel ajal tööle, jälgima täpselt kehtivat töörežiimi, kasutama kogu tööpäeva töökohustuste täitmiseks jne. Peale eeltoodu on mainitud veel ka: *mitte jalutada tegevusetult, teisi töötajaid oma töö juurest kõrvale juhtides*.<sup>219</sup> Taolised ettekirjutused olid naeruväärsed teadusasutuses, pigem meenutavad taolised korraldused sanitaareeskirjade järgimise nõuet.

Instituudi töötajate kohustuseks oli võtta osa igakuistest teoreetilistest seminaridest ning esitama referaate. Näiteks üheks referaaditeemaks oli *Marksistlik õpetus revolutsioonides*<sup>220</sup>. Peale selle esitati nõue, mille kohaselt kõik teaduslikud töötajad pidid olema kursis oma eriala uuema nõukoguliku kirjanduse ja perioodikaga.<sup>221</sup> Töötajad pidid osa võtma TRÜ

---

<sup>216</sup> Telefoniõigus – tähtsad otsused tehti sihilikult telefoni teel. Seetõttu puudub taoliste otsuste kohta allikmaterjal. (Autori märkus).

<sup>217</sup> ENSV TA Kaadriosakonna juhatajale. 29. aprillil 1950. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1949/1950. a. statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.24, lk 17.

<sup>218</sup> 1950. aastast alates on enamik dokumente vene keelsed.

<sup>219</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituudi direktori käskkiri nr 19. 4. aprill 1952. Ajaloo Instituudi direktori käskkirjad. ERA.R.2343.1.30.

<sup>220</sup> Seletuskiri ENSV TA Ajaloo Instituudi 1947. A. Esimese poole teadusliku töö aruande kohta. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Instituudi 1947. a I poolaasta teadusliku uurimustöö aruanne ja sektorite aruanded. ERA.R.2343.2.12, lk 16.

<sup>221</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumile. R. Kleis. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1948/1949. a. Statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.16, lk 3.

konsultatsioon-loengutest ja iganädalasest poliitringist<sup>222</sup> Kõik see pidi toimuma juhtkonna kontrolli all.<sup>223</sup>

Peale eeltoodud muutuste peab konstateerima tõsiasja, et instituudi töökorralduses hakkas alates 1950. aasta märtsi sündmustest üha enam läbi kumama mitte tehtav uurimistöö teaduslikel eesmärkidel, vaid pigem domineerisid ettekirjutatud uurimisteemad, millel polnud suuremat seost uurijate isiklike uurimishuvide ja -programmidega. Sobivateks näideteks on siinkohal 1951. aastal peetud nõupidamised. Esmalt ENSV TA AI teaduslike töötajate nõupidamine 6. märtsil, mil päevakorras oli instituudi 1951-1955 a. plaani ettevalmistav arutus. Nõupidamisel osalesid G. Naan, H. Moosbreg, A. Vassar, H. Moora, M. Schmiedehelm, V. Maamägi, E. Jansen, O. Karma ja Õ. Elango. Käsitleti nelja peaprobleemi. Esimeseks probleemiks sai Eesti ajaloo õpikute koostamise kesk- ja kõrgemate koolide jaoks, kus tõstus küsimus Eesti ajaloo krestomaatia väljaandmisest, mille tähtajaks võeti 1954-1955. Teine probleem kujutas endast 20. sajandi Eesti ajaloo küsimusi. Siin said oluliseks 1) A. Veskimäe teema „*Töölisliikumine Eestis I Maailmasõja perioodil*“, 2) O. Karma teemana „*Tööstuse areng Eestis imperialismi ajal*“, 3) Õ. Elango teema „*Eesti töörahva võitlus kapitalismi ajutise ebakindla stabilisatsiooni ajal*“ (1925-1929), 4) M. Petrovi teema „*Balti meremeeste võitlus nõukogude võimu eest Eestis 1917-1918*“. 5) A. Lahtise teemana „*Eesti sotsialistliku rahvuse kujunemine*“. Teisisõnu 20. sajandi Eesti ajalugu kujutas endast põhiliselt töörahva ajaloo uurimist. Nõupidamise kolmandaks probleemiks oli eesrindliku ajaloolise ja filosoofilise mõtte arenemine Eesti NSV-s. Siinkohal otsustati võtta plaani E. Janseni teemana „*Marksismi võitlus eesti kodanlik-natsionalistliku ideoloogia vastu oktoobrikuul perioodil*“<sup>224</sup> ja „*Vene historiograafia Eestis*“. Neljandaks probleemiks tõusid Baltikumi vanima ajaloo küsimused. Siinkohal võeti plaani L. Jaanitsa teemana „*Neoliitilised asulad ja kalmistud Eesti NSV alal*“; A. Vassara teemaks sai „*Varaseim metalliaeg Eesti NSV territooriumil*“; M. Schmiedehelmi teemaks „*Sugukondlike suhete lagunemise ajajärgu muistised Eesti NSV territooriumil*“; O. Saadre teema oli „*Otepää linnus ja loss*“.<sup>225</sup>

<sup>222</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumile. R. Kleis. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1948/1949. a. Statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.16, lk 75.

<sup>223</sup> Samas, lk 3.

<sup>224</sup> Protokoll. Teaduslike töötajate nõupidamiste protokollid. 6. märts 1951. a. – 14. märts 1951.a. ERA.R.2343.2.1, lk 1.

<sup>225</sup> Samas.

Sama aasta 14. märtsi nõupidamisel oli päevakorras taaskord 1951.-1955 aastate plaani läbivaatamine. Siinkohal lisandus nooremate teaduslike töötajatele kogemuste vahetamine. Koos olid Naan, Vassar, Elango, Mägi, Karma, Moora, Schmiedehelm, Jaanits, Veskimäe, Solomõkova ja Jansen. Koosoleku ühe olulisema viisaastaku plaani puudutava probleemküsimusena tuleb vaadelda Naani seisukohta, kus ilmnevad peaülesanded järgnevaks perioodiks. Selle kohaselt on pealöögi suunaks õpikud. Järgmiseks oluliseks suunaks üksikute perioodide süvendatum uurimine, kus eriti olulist rolli omas kodanlik periood. Naani sõnade järgi: „Arhiivides leidub kindlasti materjale, millega saaks anda surmahoobi kodanliku korra ideoloogia jäänustele“... „kronoloogiline järjekord ei ole muidugi paratamatu; see ei saa olla ainujuhtivaks põhimõtteks. Aga üldiselt on meil veel halva planeerimise igandeid: kaldutakse võtma plaani teemasid, mis on olemas, mitte aga lähtudes tegelikust uurimisvajadusest“.<sup>226</sup> Vesteldes nooremate teaduslike töötajatega, rõhutab Naan suuri võimalusi teaduse tegemiseks. „Hoolimata sellest, et meil teostatakse kiireima tempoga kommunismi ülesehitamist, teostatakse grandioosseid suurehitusi, teiselt poolt hoolimata sellest, et peame arvestama tõelist sõjaohtu, kulutatakse teaduslikule tööle tohutud summad /.../ ei ole õige jaotada tööd rangelt eri etappideks – algul ainult materjali kogumine, hiljem koostamine. Mida varem, seda parem paragrahve kirjutada. Palju kergem hiljem kirjutada, kui on olemas algeliseltki sõnastatud materjalid. Oluline ka sellepärast, et ühes küsimuses saame rohkem materjali kui vaja, teistes küsimustes jääb puudulikuks. Esialgsete sõnastustega suunab tähelepanu sinna, kus on materjali vaja. Esialgne plaan loomulikult ei jää püsima.“<sup>227</sup> Naani ideoloogiline sihiseade räägib endale kohati vastu. Lühidalt pidi ju kogu teadus töötama plaanipõhiselt, samas nendib Naan ise, et plaanist pole võimalik teadustööd tehes kinni hoida. Väljautlemises kumab läbi teadusliku uurimistöö ja plaanimajanduse konflikt.

Moora rõhutab üksikosade valmiskirjutamise vajalikkust ja nende ühist läbiarutamist. Etteantud teemade uurimise vajalikkust põhjendas ta asjaoluga, et taoline teema pealesurumine on autorile alati kasuks ehk et sunnib teda oma seisukohti formuleerima. See annab kindlust ja viib uutele seisukohtadele. Moora viitab ka asjaolule, et töö tähtaegade puhul tuleb arvestada töö viimistlemise, küpsemise ja aegavõtvate piasiasjade täpsustamisega. Veel soovitab ta noortel uurijatel alguses peatuda mõne olemasoleva töö eeskujul, mille läbi

---

<sup>226</sup> Samas, lk 2.

<sup>227</sup> Samas, lk 3-4.

on hea õppida probleemidele lähenema nii ainevalikus kui -jaotuses.<sup>228</sup> Kindlasti arutelud, mis põhinevad teadlase uurimisteemadel, arendavad ajaloolast. Teisalt peegeldab eeltoodu endas nõukoguliku ajalooteaduse eesmärgipärase töö ja tsensuuri õigustamist. Seisukohad, et etteantud uurimisteema pealesurumine on autorile kasulik ning et noor teadlane peaks võtma eeskuju võimude poolt heakskiidetud uurimistööst, on konkreetsed märgid ajaloolase töö sihipärasest suunamisest.

Naan lisab siinjuures, et teadlane peaks tähelepanu pöörama pisidetailidele, näiteks bibliograafiseerimisele – alati järgima asjaolu, et üks artikkel viitab teisele. Samas oluline on kirjutaja enesekriitiline seisukoht – kas antud fakti on üldse vaja. Peale selle leiab Naan, et maadlemine toimetajatega tõstab teadlase taset.<sup>229</sup> Tsensuuri õigustamine arendava katsumusena kannab endas taaskord hoopis teadusväliseid asjaolusid, samamoodi nagu probleemküsimus fakti vajalikkusest. Kokkuvõttes: arutelud olid ülesehitatud ennekõike ideoloogilisest kasvatustööst lähtudes. Sellest olenemata kätkesid endas ideid, millest mõtlev ajaloolane sai kinni hakata ning tulemuslikult enda kasuks pöörata, kuid loomulikult vaid piiratud ulatuses.

Peale ideoloogilise suunamise sai oluliseks probleemiks keeleküsimus – kohustuslikud vene keele õpingud ja vastavad kontrollkatsed. Nimelt toimusid kaks korda aastas katsed vene keele oskusest. Katsete tulemustest pidi informeerima akadeemik-sekretäri.<sup>230</sup> Nii korraldati 1948. aasta juulis kontrollkatsed AI-s. 1949. aasta jooksul pidi jälgima AI direktor Kleis isiklikult töötajate keele omandamist. Selle tulemusena oli vaja välja tuua vene keele valdamise tasemed. 1949. aasta seisuga valdasid keelt vabalt: R. Kleis, H. Moosberg, A. Gronski, O. Kerem, V. Maamägi, E. Paklar, S. Loorberg, L. Ess, H. Moora, M. Schmiedehelm, K. Mei, V. Vaga, L. Bluhm, L. Maaser - kokku 14 töötajat. Mõningate puudustega kasutas keelt A. Vassar. Kahte keeleõpperühma määratud töötajaid hinnati järgmiselt: I rühm ( L. Velleste – väga hea, E. Vohli – hea, L. Rebane – väga hea, A. Kalvi – hea). II rühm A. Pähklamets – väga hea, Ilse Tammets – hea). R. Kleisi enda poolt läbiviidud kontrollkatsed hindasid töötajate keeleoskust üldiselt rahuldavaks. Hinnatavateks olid

---

<sup>228</sup> Protokoll. Teaduslike töötajate nõupidamiste protokollid. 6. märts 1951. a. – 14. märts 1951. a. ERA.R.2343.2.1, lk 2-7.

<sup>229</sup> Samas.

<sup>230</sup> TA akadeemik-sekretäri sm. J. Nuuti poolt 27. detsembril 1947 TA asutiste direktoritele tehtud korralduse kohaselt pidi toimuma keelekontroll perioodiliselt. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kaadriosakonna juhatajale. 6. märts 1950. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1949/1950. a. statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.24, lk 5-6.

teadustöötajad L. Metsar, L. Jaanits, L. Velleste, E. Jansen, O. Karma, H. Üprus, E. Tool, A. Kalvi, L. Lamp ning laborandid: E. Vohli, L. Rebane, I. Tammets, A. Pähklamets ja L. Vuks.<sup>231</sup> Vene keele oskuse nõudmine iseenesest ei olnud ebaõige, kuid kindlasti olid ebaõiged meetodid, kuidas seda tehti ja eesmärgid, mida sellega taotleti.

### 2.2.3. Aspirantuur

Teaduskraadid Nõukogude Liidus olid teaduste kandidaat ja teaduste doktor. Kraadi taotlemine tipnes väitekirja kaitsmisega. Kandidaadi kraadi jaoks oli vaja läbida vastavalt aspirantuur, mida korraldasid teadusasutused või kõrgkoolid. Teaduste doktoriga olid asjaolud keerulisemad. Doktorantuuri läbimine polnud kraadi saamisel obligatoorne, peale selle ei olnud see mitmesugustel põhjustel paljudele kättesaadav.<sup>232</sup> Siit ka keerulised probleemid doktorantuuriga. Nimelt 8. veebruari 1950. aasta seisuga ei olnud Ajaloo Instituudi direktori Kleisi kirja kohaselt esitada kandidaate doktorantuuri suunamiseks.<sup>233</sup> ENSV Teaduste Akadeemia presiidiumi hinnangul oli olukord doktoritöödega katastroofiline. Neid peaaegu ei kaitstudki.<sup>234</sup>

Muutmaks instituudi tööd ideoloogilisemaks ja võimudele meelepärasemaks, tegeldi järjepidevalt üheltpoolt ideelis-poliitilise kasvatamistööga, teisalt oli tähtis erialase kvalifikatsiooni tõstmine.<sup>235</sup> Tulenevalt vajadusest uue kaadri järele loodi 1947. aastal ENSV TA Ajaloo Instituuti juurde aspirantuur.<sup>236</sup>

Aspirantuurikohale kandideerimiseks tuli läbida kõigepealt kindlad protseduurid. Esmane oli aspirantuuri sooviavaldus, mis kujutas endast avaldust instituudi direktori nimele koos kindlate dokumentidega. Sooviavaldus pidi endas sisaldama hoolikalt täidetud ja kinnitatud isiklikku lehte kahes eksemplaris (päevapiltidega), käsitsikirjutatud elulookirjeldust,

---

<sup>231</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kaadriosakonna juhatajale. 6. märts 1950. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1949/1950. a. statistiline aruanne. ERA.R.2341.1.24, lk 5-6.

<sup>232</sup> Karjahärm ja Sirk 2007, lk 596.

<sup>233</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Kaadriosakonna juhatajale. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1949/1950. a. statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.24, lk 4.

<sup>234</sup> Eesti Teaduste Akadeemia. Ajalugu. Arenguid ja järeltuleidusi 2008, lk 130.

<sup>235</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond Ajaloo Instituut 1949. a. Tööaruanne. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. 1949. a. Tööaruanne. ERA.R.2343.2.49, lk 3.

<sup>236</sup> Karjahärm ja Sirk 2007, lk 568.

kinnitatud diplomi-ärakirja kõrgema kooli lõpetamise kohta, iseloomustust viimaselt töökohalt, tõendit sõjaväelise kohustuse ja tervisliku seisundi kohta. Lisaks teaduslike tööde loetelu.<sup>237</sup> Vastuvõtt aspirantuuri põhines eksamil valitud eridistsipliinis, marksistlik-leninismi alustes, ühes Lääne-Euroopa keeles ja vene keeles.<sup>238</sup> Väitekirja teema tuli kinnitada Instituudi Nõukogu poolt esimese poolaasta lõpul, ning aspirant oli kohustatud väitekirja alal tööle asuma hiljemalt teisel poolaastal. Aspirandi väitekirja teema pidi vastama ideelis-poliitilistele nõuetele ja olema aktuaalne ehk et siis vastama ettemääratud uurimisteemal. Kirjutatav uurimus pidi kujunema „...sisuliselt väärtuslikuks uurimiseks mitte aga lihtsalt formaalseks vahendiks kandidaadikraadi omandamiseks“<sup>239</sup>. Sisuline väärtus tähendas marksistlikku lähenemist, mille tõestuseks olid vastavaid tsitaadid marksismi-leninismi klassikutelt ja riiklik-parteilistest suunavatest dokumentidest. Selle tulemusena valmisid lihtsustatud uurimused, sest viitamine eelpool mainitud printsüübi alusel oli juba pool võitu. Kaasajal näeme nende väärtust vaid faktide kogumina või lihtsalt kui historiograafilist fakti, millesse tuleb kriitiliselt suhtuda.

Kolm aastat kestnud õpingud kujutasid endast juhendaja abiga koostatud tööplaani järgmist ja väitekirja kirjutamist. Tööplaanis olid välja toodud aspirandi kohustused õpingute jooksul. Peale selle pidi aspirant läbi töötama erialase kirjanduse ning teosed dialektilise ja ajaloolise materialismi alalt. Samuti tuli läbida vene keele õpingute programm.<sup>240</sup> Oluline oli kindlustada vene keele õppimine esimese aasta vältel. Keeleõppe kontrolliks viidi läbi kontrollarvestusi poolaastate kaupa. Teisalt oli vaja neile aspirantidele, kes ei vullanud eesti keelt, tagada samasuguste nõuete põhjal eesti keele õpe.<sup>241</sup>

Õppemeetod nägi ette, et aspirantidele erialaseid loenguid ega seminare ei korraldata. Õppimine toimus iseseisvalt juhendaja suunamisel. Teadmiste kontroll väljendus referaatide kirjutamises, mida hindas teaduslik nõukogu – võttis seisukoha aspirandi ettevalmistuse kohta.<sup>242</sup> Siinkohal tekib probleemküsimus aspirandi kui teadlase hindamises – millistel

---

<sup>237</sup> ENSV TA Ajaloo Instituudi direktorile. 7. jaanuar 1948. ERA.R.2343.1.10, lk 1.

<sup>238</sup> Teadaanne. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1948/1949. a. Statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.16, lk 11.

<sup>239</sup> ENSV TA Ajaloo Instituudi direktorile. 7. jaanuar 1948. ERA. R.2343.1.10, lk 1.

<sup>240</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia asepresident sm. J. Vaabelile 14. märts 1951. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Materjalid aspirantuuri küsimustes. ERA.R.2343.1.28, lk 61.

<sup>241</sup> ENSV TA Ajaloo Instituudi direktorile. 7. jaanuar 1948. ERA.R.2343.1.10, lk 1.

<sup>242</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia asepresident sm. J. Vaabelile 14. märts 1951. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Materjalid aspirantuuri küsimustes. ERA.R.2343.1.28, lk 64.

kriteeriumitel see põhines. Tulenevalt sellest, et aspirandile andis hinnangu atesteerimiskomisjon, mis koosnes Instituudi direktorist, tema asetäitjast teaduslikul alal ning parteiorganisatsiooni esindajast, anti hinnang aspirandile teadusvälistel kaalutlustel.<sup>243</sup> Nimelt isegi instituudi direktor (Maamägi, Naan) ei omanud vastavat teaduslikku kraadi.

Aspirandile määratud juhendaja pidi regulaarselt kontrollima vestluste käigus aspirandi töökäiku ning „/.../võtma tarvitusele abinõusid paremate töötulemuste kindlustamiseks.“/.../ „Kui selgub, et aspirant ei sobi teaduslikule tööle, teeb juhendaja või hooldaja instituudi direktorile ettepaneku aspirandi vabastamiseks.“<sup>244</sup> Teisalt, kujundamaks teadlasi ideoloogiapõhiselt, korraldati loenguid ja seminare dialektilise ja ajaloolise materialismi alal. Taolist õppemeetodit, mis põhines vaid ideoloogiliste sisuga loengutel, põhjendati eesmärgiga suunata aspiranti tema õpingutes.<sup>245</sup> „Osutada ülimalt tähelepanu aspirantide poliitilis-ideoloogilisele kasvatamisele, korraldades neile loenguid ja ettekandeid nõukogude teaduse saavutustest, tutvustades neid nõukogude uurimisasutiste tööga ja uurimismeetoditega, samuti aga igatpidi süstemaatiliselt kaasa aidata aspirantidele marksismi-leninismi teooria omandamisel. Aspirante tuleb kasvatada riikliku kohusetunde ja Nõukogude Kodumaale ustavas vaimus.“<sup>246</sup> Vastupidiselt demokraatliku ühiskonna arusaamale, mille kohaselt kõige tähtsam on teadlase juures tema erialane kvalifikatsioon, sai nõukogudeaegse teadlaskonna harimisel määravaimaks ideelis-poliitiline õpetus.

Tegelikkuses sai vaadeldava perioodi läbivaks probleemiks aspirantuuri kohtade komplekteerimine sobivate isikutega. Ajaloo Instituudi direktor Kleis kirjutas Eesti ENSV TA akadeemik-sekretärile, et kuni 4. detsembrini 1947. aastal ei olnud saanud ühtegi avaldust aspirantuuri astumiseks. Seetõttu jäid korraldamata instituudis aspirantide vastuvõtueksamid.<sup>247</sup> Aspirantuuri kohtade täitmiseks kohustuti üles näitama suurimat aktiivsust ja initsiatiivi, et aspirantuurikohtade täitmine toimuks nõudliku valiku tulemusel. Siinkohal said võimalikeks aspirantideks silmapaistvad üliõpilased, kelle studium oli lõpukorral. Teisalt ka inimesed, kes töötasid tööstuses, põllumajanduses, haridus- ja

---

<sup>243</sup> Samas.

<sup>244</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia asepresident sm. J. Vaabelile 14. märts 1951. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Materjalid aspirantuuri küsimustes. ERA.R.2343.1.28, lk 61.

<sup>245</sup> Samas, lk 54.

<sup>246</sup> ENSV TA Ajaloo Instituudi direktorile. 7. jaanuar 1948. ERA.R.2343.1.10, lk 1.

<sup>247</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Akadeemik-sekretärile. R. Kleis, ENSV TA Ajaloo Instituut Kirjavahetus ja materjalid koosseisude ja aspirantuuri küsimustes. 23. mai 47. a. – 4. detsember 47. ERA.R.2343.1.5, lk 23.

kultuurialadel, tervishoius või muudes valdkondades.<sup>248</sup> Taoline aspirantuurikohtade täitmise viis viitab meeleheitlikule soovile täita õppekohad võimalikult kiiresti, olenemata tulevaste aspirantide teaduslikust võimekusest. Samas, nagu aspirantuuri põhikirjastki välja tuleb, ei olnud peamiseks mitte erialane silmapaistvus heade õppetulemuste tõttu, vaid määravaks sai ennekõike poliitiline sobivus. Olenemata sellest, kas ajaloo aspirantuuri kandidaat oli tegev põllumajanduses, meditsiinis või muudes valdkondades, võis temast saada kraadiõppur.

Tulenevalt uue kaadri loomise problemaatikast sai 1949. aasta jaanuaris Ajaloo Instituudi eesmärgiks tõsta kaadrite kvalifikatsiooni perspektiivplaaniga 1948-1950.<sup>249</sup> Nii oli plaanis TA Ajaloo Instituudile ette nähtud 2 aspirantuurikohta.<sup>250</sup> Mõlemad aspirandikohad olid eesti ajaloo erialal,<sup>251</sup> kitsama erialaga Eesti ajalugu ja Eesti kunstiajalugu.<sup>252</sup> Juhendajateks TA president professor H. Kruus ja AI Kunstide ajaloo sektori juhataja professor V. Vaga.<sup>253</sup>

Vastuvõtt eelnimetatud kohtadele toimus 1949. aasta septembris.<sup>254</sup> Kogutud andmete ja vastuvõtueksamite tulemuste alusel kinnitati aspirantideks 1949. aasta 16. novembril ENSV TA AI juures Anu Veskimäe Eesti ajaloo alal ja Irina Grigorjeva Eesti kunstiajaloo alal.<sup>255</sup> 10. jaanuaril 1950. aastal oli Irina Grigorjeva teemaks kinnitatud *Illustratsioonid eesti trükistes XIX saj. lõpust kuni 1917. a* (teema täpsustamine pidi leidma aset hiljemalt 1950.a. IV kvartalis).<sup>256</sup> Lühidalt, 1949. aasta aspirantide töö üldhinnangu kohaselt oli kõik toimunud

---

<sup>248</sup> Samas.

<sup>249</sup> ENSV TA Ajaloo Instituudi direktorile. 17. jaan. 1949. J. Nuut, Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1948/1949. A. Statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.16, lk 1.

<sup>250</sup> Eesti NSV TA Kaadriosakonna juhatajale. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1948/1949. A. Statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.16, lk 6.

<sup>251</sup> Mõnes toimikus käsitleti neid aspirantuurikohti järgnevalt: 1 aspirant eesti ajaloo alal, 1 aspirant eesti arheoloogia (kitsam spetsiaalala numismaatika) alal. (ENSV Teaduste Akadeemia Asepresidendile. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1949/1950. a. statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.24, lk 2.)

<sup>252</sup> Teadaanne. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1948/1949. a. Statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.16, lk 11

<sup>253</sup> Väljavõte Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumi 25. mail 1949. a. Koosoleku protokollist. Nr 18. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1948/1949. a. Statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.16, lk 14.

<sup>254</sup> Teadaanne. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1948/1949. a. Statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.16, lk 11.

<sup>255</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumile. R. Kleis. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1948/1949. a. Statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.16, lk 11; Eesti NSV Akadeemia Presiidiumile. 17. aprill 1950. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1949/1950. statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.24, lk 8.

<sup>256</sup> ENSV Teaduste Akadeemia Asepresidendile. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1949/1950. a. statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.24, lk 3.

plaanipäraselt. Aasta lõpuks oli aspirantide arv kaks.<sup>257</sup> Üks aspirantidest tegeles eesti ajaloo, teine eesti kunstiajalooaga.

AI direktori ajutine kohusetäitja Maamägi toob välja Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumile 22. juunil 1950 aspirantuuri perspektiivplaani aastateks 1950-1955. Eriala nimetustena on nendeks aastateks välja toodud Eesti ajalugu ja etnograafia. Kohtade arv 1951. aastal kaks (vastavalt eesti ajalugu ja etnograafia) ja 1952 aastaks on välja toodud Eesti ajalugu ja NSV Liidu ajalugu. Aastaks 1955 pidi täidetud olema 10 aspirantuurikohta.<sup>258</sup> 1950. aasta augustis kuulutas Eesti NSV Teaduste Akadeemia AI vastuvõtu aspirantuuri NSV Liidu ajaloo ja Eesti NSV Liidu ajaloo alal. Avaldusi võeti vastu 1. augustini 1950.<sup>259</sup> Sama aasta 27. septembril palus AI direktor Naan kinnitada G. Reimani AI aspirandiks etnograafia alal<sup>260</sup> ja Liidia Allikase NSV Liidu rahvaste ajaloo alal.<sup>261</sup>

Aspirantuurikohtade täitmine osutus vaadeldava ajastu läbivaks probleemiks kogu akadeemias.<sup>262</sup> Nimelt ei suudetud täita plaani 1950. aastaks. Selle kohaselt pidi aspirante olema akadeemias 20, tegelikult oli täidetud vaid 4 kohta. Taoline olukord, mis ohustas järelkasvu, tekitas võimudes hirmu. Sellest tulenevalt saadeti 1950. aasta septembris instituutide direktoritele kiri kohustustega tagada aspirantuurikohtade täitmine. Nüüd pidid instituudid hakkama andma konkreetset ja täiendavat tagasisidet aspirantuuriküsimuses. Aspirantuurikohtade mittetäitmisel pidi instituut kasutusele võtma abinõusid.<sup>263</sup> Kontroll aspirantuurikohtade täitmise üle põhines aruandmiselt. Näiteks 1950. aasta detsembrikuu ENSV TA Keskasutise aspirantuuri juhataja L. Makarova kiri ENSV TA Ajaloo Instituudi direktorile nõudis kiiret tagasisidet järgnevas aastaks planeeritud kahe aspirandikoha täitmisest. Nimelt pidi direktor edasi andma info plaanitavate aspirandi kandidaatide ja nende

---

<sup>257</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia Presiidiumile. R. Kleis. Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1948/1949. a. Statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.16, lk 75.

<sup>258</sup> Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1949/1950. a. statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.24, lk 34-35.

<sup>259</sup> Samas, lk 38.

<sup>260</sup> Samas, lk 50.

<sup>261</sup> Samas, lk 53.

<sup>262</sup> Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1949/1950. a. statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.24.

<sup>263</sup> Samas, lk 49.

võimalike juhendajate kohta.<sup>264</sup> Detsembrikuus otsustati suurendada aspirantuurikohtade arvu ühe koha võrra filosoofia alal.<sup>265</sup>

Nagu teada käis kõik kõrgemate võimude suuniste alusel. Heaks näiteks on siinkohal aspirant Karin Marki suunamine. Nimelt leiti 1950. aasta märtsis Moskva NSVL Teaduste Akadeemia Etnograafia Instituudi poolt korraldatud nõupidamisel Baltimaade rahvaste etnograafiast, et ajaloo uurimises on suur lünk. Puudub antropoloogiline uurimissuund, mis aitaks mõista balti rahvaste – sealjuures eestlaste kujunemist sotsialistlikuks natsiooniks. Vastav uurimismaterjal ENSV TA Ajaloo Instituudis oli olemas luustike näol. Tuli vaid hakata neid põhjalikumalt uurima. Siinkohal pidi hakkama ENSV TA Bioloogia Instituudi aspirant Mark hakkama end antropoloogia alasel ette valmistama. Kirjale oli lisatud kirjale veel ka klausel, mille kohaselt aspirant Mark on ise äärmisel huvitatud uuest huvitavast antropoloogiaalasest uurimisvõimalusest.<sup>266</sup> Karin Margist sai tõepoolest juhtiv füüsiline antropoloog, kuid kui palju on selles protsessis mängus tema isiklik suur huvi, seda on raske hinnata.

1951. aasta märtsi seisuga oli magistrante juba kolm korda rohkem kui 1949. aastal. Aspirantideks olid Solomõkova (Grigorjeva), Veskimäe, Mark, Reiman, Baikova ja Allikas. Ametlik juhendaja oli ainult Solomõkova. Juhendajaks oli kinnitatud professor P. J. Kornilov Leningradi ülikoolist. Hooldaja oli ainult Veskimäel, kelleks oli A. Vassar. Hinnang juhendaja Kornilovi ja hooldaja Vassara tööd käsitleti rahuldavana. Toodi välja sellised abstraktsed küljed nagu suhtlemine, aitamine, toetamine.<sup>267</sup>

Dissertatsiooni redigeerimiseks komandeeriti aspirant Karin Mark koos juhendajaga 1952. aasta 26 – 30. novembril Tartusse. Peagi kustutati Mark aspirantide hulgast ning nimetati AI direktori kohusetäitja Maamäe poolt AI Arheoloogiasektori nooremaks teaduslikuks kaastööliseks.<sup>268</sup> Taoline erialane edutamine kujutaski endast uue kaadri loomist. Lühidalt:

---

<sup>264</sup> Kirjavahetus aspirantuuri küsimustes 1949/1950. a. statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.24, lk 55.

<sup>265</sup> Samas, lk 54.

<sup>266</sup> ENSV Teaduste Akadeemia Presiidiumile. Ühiskonnateaduste Osakonna kaudu. V. Maamägi. Ajaloo Instituudi direktori aj. kt. Kirjavahetus aspirantuuriküsimustes 1949/1950 statistiline aruanne. ERA.R.2343.1.24, lk 31-32.

<sup>267</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia asepresident sm. J. Vaabelile 14. märts 1951. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. Materjalid aspirantuuri küsimustes. ERA.R.2343.1.28, lk 8.

<sup>268</sup> Ajaloo Instituudi direktori käskkirjad. 31. jaanuar 1952 – 24. detsember 1952. ERA.R.2343.1.30, lk 41; lk 104; lk 107.

aspirant sai vastavalt võimude poolsete suunamiste instituudis uues staatuse. Nüüd pidi noor ajaloolane hakkama konstrueerima uut, nõukogulikku, ajalookäsitlust.

Peab tõdema, et ENSV TA Ajaloo Instituudi aspirantuuri töös vaadeldav perioodil pandi ennekõike rõhku ideoloogilisele kontrollile. Teadusega tegelemise määratlemine on siinjuures jäetud tahaplaanile. Teisalt taheti või ei tahetud, ideoloogilise taseme tõstmisega tõsteti tegelikult ka uurijate erialaseid teadmisi ja mõtlemisvõimet. Eeldused tegelikuks teadustööks olid olemas, ainult ühiskond viimast ei vajanud. Heaks näiteks siinjuures on tollasest süsteemist hariduse saanud aspirandid, eesotsas Ea Jansen, kes astus ENSV TA Ajaloo Instituudi aspirantuuri 1952. aastal.<sup>269</sup> Jansenist sai tunnustatud eesti ajaloolane.<sup>270</sup>

---

<sup>269</sup> Samas, lk 85.

<sup>270</sup> Lausma, Helen. Ea Jansen – elu ja töö. Bakalaureusetöö. Käsikiri. Tallinna Ülikool Ajaloo Instituut. Tallinn 2010.

## 2.3. Kulminatsioon teadusliku tehismaastiku kujundamisel

ENSV Teaduste Akadeemia presidendi Kruusi meenutus teaduskorraldusest vaadeldaval ajastul kõlab järgnevalt „/.../ Peale selle tekkisid mul algusest peale head sõbralikud ja sobivad vahekorrad NSV Liidu Teaduste Akadeemia presidendi Sergei Vaviloviga, keda ma vajaduse korral külastasin ja kellega me koos arutasime mitmesuguseid akadeemilisi küsimusi. /.../... olid suhted nii EKP Keskkomiteega kui ka Ministrite Nõukoguga kõigiti korras ja head. Ajasin neid asju, mis akadeemiasse puutusid peamiselt Nikolai Karotammega ja Arnold Veimeriga. Nad andsid akadeemiale sõna tõsisel mõttes kõik, mis neil võimalik oli. Võimalused olid muidugi kitsad, aga rabelesime ja rabelesime ja asi hakkas tasapisi edasi minema... /.../“<sup>271</sup>

Vastupidiselt Kruusi mälestustele, mille kohaselt oli mehel hea läbisaamine ja toetus teiste instantside poolt, kuulutab EK(b)P Keskkomitee büroo 28. jaanuaril 1950. aastal toimunud istung hoopis teistsugust sõnumit. Istungi arutlusteemaks oli Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna töö. Siin otsustati Kruusi vabastamine ENSV TA presidendi kohalt, põhjuseks ebarahuldav töö, eriti akadeemia juhtimisel. Peale selle tehti ettepanek vabastada ametikohtadelt inimesed, „kes ei ole suutelised tegema teaduslikku tööd ega sisendama poliitilist usaldust“<sup>272</sup>. Otsustati tugevdada Ajaloo Instituudi juhtkonda „poliitiliselt kindlate töötajatega“<sup>273</sup>. Kui lähtuda Hans Kruusi mälestustest, siis võiks eeldada, et Karotamm ja Veimer olid temaga nõ ühes paadis. Koos püüti ajada ENSV TA ülesehitamisel ühist asja, mida võiks ehk tõlgendada kui teaduse seadmist ja hoidmist rööbastel, mille raames oli võimalik teadust viljelda nii, nagu seda loometööd klassikaliselt mõistetakse. Seesugune võimalus oli aga välistatud ning eriti muidugi sotsiaal- ja humanitaarteaduses. Kriteeriumid, mida teadustööle nõukogulikes oludes esitati olid kompleksed, kusjuures seaduskuulelikkus resp ideoloogiline truudus oli kaadrivalikul esmatähtis. Väga selgesti on seda näha EK(b)P KK VIII pleenumiga seoses.

---

<sup>271</sup> Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. Akadeemia presidendi Hans Kruusi mälestused 1989, lk 39.

<sup>272</sup> Samas, lk 47.

<sup>273</sup> Samas.

Ajalooteaduse ümberkujundamist suuremate teaduse ja kultuuri ümberkorralduste baasil tuleks hakata vaatama tegelikult juba 1949 aasta 1. aprillist (mõned päevad pärast suurküüditamist). Hoogustusid nn paljastuskoosolekud kohalike kultuuritegelaste süüdistamiseks *kodanlikus natsionalismis*<sup>274</sup>. Nimelt pidas EK(b)P Tartu Linnakomitee vajalikuks kontrollida ENSV TA Ajaloo Instituudi tööd. Heideti ette *Lühikene Eesti ajalugu I*<sup>275</sup> trükkiminekuuga viivitamist ja suutmatust teise osa materjali kokku panna. Rõhutati üldist mahajäämist uurimistöös. Peale selle anti negatiivne hinnang uurimistöo plaanile, kus teemade valikus olevat ilmnenud kodanlik-natsionalistlikud kontseptsioonid. Leiti puuduvat bolševistlik lähenemine kaadri valikule. Läbiviidud kontrolli tulemusest informeeriti EK(b)P propaganda- ja agitatsiooniosakonda.<sup>276</sup> Ühesõnaga peeti instituudi töö võimude poolt ebarahuldavaks. See oli märk, et teadustööd hindasid ja suunasid partei aparatšikud. Nimelt ajalooteadus pidi endast kujutama plaanipärast toodangu andmist. Vaba mõttelend suruti raamidesse, ajaloolane kujunes uurimistöös mitte loojaks, vaid tellimustöö teostajaks.

Esialgu toimus taoline - vormilt ideoloogilise hinnangu andmine, sisult võimuvõitlus, EK(b)P KK esimese sekretäri Karotamme suunamisel, kes soosis mõtlevat haritlaskonda. Kümneni lõpus hakkas selles protsessis üha rohkem domineerima uus kontingent – organisatorid<sup>277</sup>. Need olid Venemaa eestlased, partei- ja riigiametnikud, kelle maailmapilt ja ideoloogilised arusaamad olid kujunenud Nõukogude Liidu totalitaarse süsteemi raamides. See oli hoopis teistsugune *väli*, milles nad sotsialiseerunud olid ning sellel puudus intellektuaalne side iseseisvusaegse Eestiga. Venemaal koolituse saanud kommunistidele tundus tollane Eesti elu, teadustegevuse stiil, uurimisteemad ja -viisid võõrastena. Siit oli vaid lühike samm selleni, et

---

<sup>274</sup> Mõistet natsionalism kasutati vaid negatiivses tähenduses, olles väga laialivalgub. Selle põhisisu oli etniline piiratus, eriti just kultuuriküsimustes, kuid seda võrdsustati ka sageli antisovietismiga. Koos selle sõnaga kasutatavad täiendid „kodanlik“ või „kohalik“ (kohalik natsionalism näiteks kui eesti natsionalism) ei seletanud mitte seda mõistet lahti vaid näitasid nähtuse ohtlikkuse taset, natsionalismis süüdistatava isiku süü suurust. Kõige üldisemalt võidi mõiste kodanlik-natsionalism all mõista nõukogudevastast meelsust ning selle levitamist, aga samuti kõrvalekaldumist ametlikust ideoloogiast, ebasobivat sotsiaalset päritolu ja seotust endise kodanliku korruga. Mõistet kasutati nii ideoloogilises võitluses kapitalistlike riikidega kui ka sisevaenlase kindlaksmääramisel. Vt Zubkova 2009, lk 217; [http://www.estonica.org/et/Kodanlik\\_natsionalism/](http://www.estonica.org/et/Kodanlik_natsionalism/). Otsing 28.02.1012.

<sup>275</sup> Teadusliku töö kulgemise toimik. Lühike Eesti ajalugu (I-II osa) Juhendaja: H. Kruus. Täitjad: H. Moora, A. Vassar, R. Kleis, H. Moosberg jt. R.2343.3.2, lk 1.

<sup>276</sup> Elango 1989, lk 45-50.

<sup>277</sup> Vt peatükk Organisatorid.

klassifitseerida kõiki ilminguid, mis ei käinud kokku idas omandatud maailmavaatega vaenulikeks. Üheks süüdistusklišeeks oli kodanlik-natsionalism ja selle mõju all olemine.<sup>278</sup>

Stardipauk 21. – 26. märtsil peetud VIII pleenumile, millel leidis aset kodanlik-natsionalistide süüdistamine anti 7. märtsil Üleliidulise Kommunistliku Partei keskkomitee Poliitbüroo kurjakuulutatavat pealkirja kandva otsusega *Vigadest ja puudustest EK(b)P KK töös*.<sup>279</sup> Ideoloogiline pealetung avaldus eriti rahvusteaduse - ajalooteaduse ründamises. Maamägi ja Vassar süüdistavad kodanlikeks natsionalistideks kuulutatud ajaloolasi nende eesmärgis „maskeerida ajaloo moonutamise ja võltsimisega kodanliku riigi olemust, ekspuuteerimist ja klassivõitlust, mürgitada töötajate teadvust kodanliku natsionalismi mürgiga, halvustada marksismi-leninismi õpetust“<sup>280</sup>. Taoline rahvavaenlaste otsimise kampaania oli frontaalne ja selle eesmärgiks oli Eesti Vabariigi ajal kujundatud ajalooteaduslik-professionaalse välja kõrvaldamine.<sup>281</sup>

EK(b)P KK VIII pleenum kuulutas paljudele ootamatult kodanlikeks natsionalistideks ja rahvavaenlasteks ka neid, kes tõsi- või *poolusklivena* püüdsid Nõukogude tagalast Eestisse naastes leida kompromissi kohalike olude, kultuuritraditsiooni ja nõukoguliku ideoloogia vahel. Karotamm võeti maha partei esimese sekretäri ametikohalt ja asendati endise ideoloogiasekretäri *Ivan/Johannes Käbiniga*.<sup>282</sup> Eesti NSV TA president Hans Kruus vabastati ametist 16. märtsil, heideti välja parteist ja vahistati. 1950. aasta juulis sai ENSV TA uueks presidendiks Venemaa eestlane parteitu Johan Eichfeld.<sup>283</sup> Uue presidendi<sup>284</sup> kõne oli pretsedenti loov – venekeelne, kodanlike natsionalistide vastase võitluse rõhuga<sup>285</sup> ja mis eriti

---

<sup>278</sup> Laas 2010, lk 221-222.

<sup>279</sup> Tannberg, Tõnu. 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu. „Eesti süüasi“ (1949-1951) Moskvast vaadatuna. Tuna. Nr 3. 2001, lk 120.

<sup>280</sup> A. Vassar; V, Maamägi. Eesti kodanlike natsionalistide vaenulikust tegevusest ajalooteaduse alal. ERA.R.2343.3.91, lk 1.

<sup>281</sup> Aarelaid 1998, lk 114.

<sup>282</sup> Liivik, Olev. Tagasivaade 1950. aasta märtsipleenumile. Kas venelased ja Venemaa eestlased saavutasid võidu „juunikommunistide“ ja „korpusemeeste“ üle? Tuna. Nr 1. 2010, lk 55-58.

<sup>283</sup> Kuuli 2007, lk 113.

<sup>284</sup> Johan Eichfeld (24.01.1893 Paide – 20.04.1989 Tallinn), põllumajandusteadlane, bioloog, ühiskonnategelane, põllumajandusdoktor (1936). Lõpetas 1923 Petrogradi Põllumajandus Instituudi. Rajas Eestis põllumajandus ja bioloogia alaseid teadusasutusi. Aretas roosisorte. 1950-1968 ENSV TA president, 1958-1961 ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimees. Vt Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood 2000, lk 51.

<sup>285</sup> Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeltulekut 2008, lk 117.

oluline: venemeelne. Senine ENSV TA Ajaloo Instituudi direktor Richard Kleis asendati teadusliku kraadiga Viktor Maamäega.<sup>286</sup>

Otsustava tähtsuse omandas partei juhitud kaadripoliitika, sest kodanlikeks natsionalistideks tembeldatud eemaldati ametitest, kuid vabanenud positsioonid vajasisid täitmist. Venemaa eestlased moodustasid ideaalse reservi tühimike täitmiseks. Sellega saavutati topeltefekt: üheltpoolt oli paljudel juhtudel tegemist etniliste eestlastega, millega tagati fassaadi rahvuslik koloriit – kinnitus, et juhtpositsioonidel on eestlased ise. Teisalt on muidugi täiesti selge, et uue kaadri juures ei mänginud geneetiline tagataust suuremat rolli. Oluline oli kultuurilis-ideoloogiline *habitus*.

Jaan Isotamme sõnade kohaselt „*Taolist 1950 aasta puhastust tuleks vaadelda kui võimuvõitlust. Kommunistide enda hulgas mingit puhastust polnudki. Kõike tehti võimu ja materiaalse hüvede saavutamise nimel*“.<sup>287</sup> Öeldus peegeldub tõde, kuid mitte kogu tõde. Nimelt taoline puhastus ei olnud unikaalne. Pigem peaks seda vaadelda laiemas kontekstis kogu Nõukogude Liidu sisepoliitika taustal.<sup>288</sup> Kindlasti ei saa vaadata 1950. aasta kaartide ümbermängimist puhtalt võimuvõitlusena<sup>289</sup>, nimelt tõi see kaasa palju laialdasema ühiskonna ümbervormimise. Seda tuli teha ja tehtigi eestlaste endi kätega. Kui läheneda protsessile autoritarismi vaatenurgast, siis oli tegemist hästi läbi mõeldud sammuga. Keskuse eesmärgiks oli igasuguste regionaalsete ja kultuuriliste erisuste kaotamine ning seda oli võimalik teha viienda kolonni st Venemaa eestlaste kaasamisega. Hirmu ja sunni rakendamine nende suhtes, keda otseselt füüsiliselt ei represseritud – see käis asja juurde. Alternatiive oli vähe ning ellujäämise märksõnaks oli kohanemine. Eesmärgi saavutamiseks oli Venemaa eestlaste kaardi lauale löömine kaval käik.

ENSV TA süsteemist vallandati aasta jooksul sadakond inimest. Pealööki oli suunatud ajaloo teadusele, leiti et 30% töötajast on instituudis ebasobivad. Ajaloo Instituudis vallandati arheoloog Leo Metsar ja veel palju teisi töötajaid. Likvideeriti kogu kunstiajaloo sektor

---

<sup>286</sup> Kuuli 2008, lk 25.

<sup>287</sup> Isotamm, Jaan. Saateks. EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. I. Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm. Akadeemia. Nr. 12. Tartu 1998, lk 2657.

<sup>288</sup> Nt. Jelena Zubkova vaatleb nn „Eesti süüasja“ ühe ahelana poliitilistest puhastustest Nõukogude Liidus. Selle üheks markantsemaks näiteks on „Leningradi süüasi“.

<sup>289</sup> Tannberg, Tõnu. Kuidas valmistati ette 1950. aasta märtsipleenumit. ÜK(b)P Keskkomitee otsus „puudustest ja vigadest“ EK(b)P KK töös. Tuna. Nr 1. 2010, lk 120.

eesotsas juhataja Voldemar Vagaga. Kõrgkoolidega pidi hüvasti jätma 126 õppejõudu. Tartu Ülikoolis represseeriti aastail 1949-1951 kokku umbes 300 töötajat ja 200 üliõpilase ringis eksmatrikuleeriti või sunniti lahkuma.<sup>290</sup> Puhastati loomingulised liidud. Vahetati välja ministrid. Haridusministri Arnold Raua asemele asus veendunud bolševik Leonid Lentsman. Teekond vangilaagrisse ootas Hendrik Allikut, Hans Kruusi, Nigol Andreseni, August Hanseni, kellest viimast ootas kõrgeim karistusmäär – mahalaskmine.<sup>291</sup> Kõik inimlikkus püüti hävitada, alles pidi jääma ainult pühendumus võimule, selle tingimusteta omaks võtmine.

Tuleb tõdeda, et EK(b)P Keskkomitee VIII pleenum tähistas senise, siiski enam-vähem teadusliku või selle poole püüdleva ajaloolase uurimistöo lõppu.<sup>292</sup> Nimelt vahetati välja senised kohaliku päritolu ja intellektuaalse taustaga ajalooeaduse suunajad. Nüüd olid ametis venemeelsed Venemaa eestlased, kes tegutsesid ainult võimu huvides. Võimuvahetusega aga ei lõppenud puhastus teaduses. Pigem võib seda vaadata signaalina rahvuskultuuri ja haritlaste mahasurumisel.<sup>293</sup> Seega peab käsitlema 1950. aasta märtsi sündmust, mitte vaid kui ühte pleenumit, vaid laialdase ja kestva protsessi algust nii teaduses kui kultuuris tervikuna.

Piltlikult öeldes markeeris pleenum teadusliku tehismaastiku kujundamise kulminatsiooni. Peaaegu kogu vana, kohalik teadusmaastik lammutati, kaadreid tugevdati libeadeadlastega, kes tihtipeale ei omanud peaaegu mingit teaduslikku kvalifikatsiooni ega olnud võimelised enda jaoks üldse defineerima, mis on teadus ja milline on teadlase roll ühiskonnas.

---

<sup>290</sup> Karjahärm ja Sirk 2007, lk 225.

<sup>291</sup> Pinn 1996, lk 128.

<sup>292</sup> Selart 1997, lk 32.

<sup>293</sup> Vt Karjahärm ja Sirk 2007.

### 3. UUE AJALOOKÄSITLUSE KONSTRUEERIMINE

Tänapäeval enamasti ei vaidlustata arusaama, et ajaloolase tee üha täpsema minevikutunnetuse poole on lõputu protsess ning et mineviku eksperimentaalne rekonstrueerimine täppisteaduslikus mõttes pole kunagi võimalik.<sup>294</sup> Sellest hoolimata, et maailm koos oma inimsuhetega on lahti mõtestamiseks äärmiselt keeruline paik, üritatakse ikka ja jälle panna kirja terviklikke käsitlusi mõne riigi või rahva ajaloost.<sup>295</sup> Seesugust tegevust ei saa loomulikult hukka mõista, kuid enamasti annavad üldkäsitluste koostajad endale aru, et nad ei suuda iialgi minevikku täies mahus hõlmata. Ja ka intelligentne lugeja mõistab, et ajaloolase üldistustaotlusel on limiidid. Hoopis teise varjundi saab aga ajalookirjutus siis, kui ignoreeritakse ajalooteadusliku tunnetuse relatiivsusprintsipi ning lähtutakse usust, et ainuõige ja objektiivne ajalookäsitlus on võimalik.

Niisuguse eelhäälestusega saab ajalugu uurida teatud kindlatel asjaoludel. Juhul kui ühiskonnas valitseb teleoloogiline minevikukäsitlus, mille raamistik on ideoloogia läbi rangelt määratletud, siis toimub ajaloo uurimises etteantud raamide täitmine valikulise, skeemi sobiva materjaliga. Seesugune *ajaloo tootmine* eeldab muidugi inimeste olemasolu, kes erinevatel põhjustel raame täitma hakkavad. Narratiivi loojaid võivad tagant kannustada mitmed motiivid. Esimesse kategooriasse paigutaksin tinglikult nn mänguritüüpi ajaloolased, kes mitmetel põhjuste mõistavad, et nende sule läbi interpreteeritud minevik on kõigest mäng etteantud raamistuses ja et vabas akadeemilises õhustikus ei lööks nad selles kaasa. Miks nad seda aga ikkagi teevad, selleks võib olla ridamisi põhjusi. Kõigepealt hirm sattuda repressioonide ohvriks ja kaotada töö (eriti siis, kui nende uurijaks sirgumine oli leidnud aset olukorras, kus akadeemilisi vabadusi austati ja neid võidi seetõttu kahtlustada poliitilises ebalojaalsuses). Teise kategooriasse paigutaksin nn käsitöölised, kelle intellektuaalne võimekus piirdus skeemi täitematerjali otsimisega ning kellel enamasti ei kujunenud kriitilist hoiakut, et ajalugu on võimalik kirjutada ka teisiti. Akadeemilise vabaduse mõiste, mille semantilise välja sisse kuulub ka õigus jääda eriarvamusele, jäi neile tundmatuks.

---

<sup>294</sup> Kivimäe, Jüri. Mnemosyne köidikud. Ajalood, elulood ja mälu. Vikerkaar. Nr 10-11, 2003, lk 84-89.

<sup>295</sup> Medijainen, Eero. Ajaloo ja poliitika piiridel. Mõisteid ja mõtisklusi. Koolibri. Tallinn 2008, lk 9-10.

Nõukogude okupatsiooniga kehtestatud raamistik ajalooteaduse viljelemiseks välistas akadeemilise mõtlemise, millel oleks olnud avalik väljund. Arusaadavalt ei saa me iialgi teada, milline oli tollaste ajaloolaste tegelik mõttemaailm ning arusaamad ajaloolistest protsessidest ja kuivõrd erines see nende poolt koostatud narratiivist. Topeltmängus polnud aga kahtlust. Eriti kehtib see nende kohta, kelle koolitus oli toimunud Eesti Vabariigis.

Ideoloogilise surve tugevnemine väljendus kõigepealt selles, et anti hävitav hinnang senisele ajalookirjutuslikule pärandile. Uue ajalookäsitluse loomisel seati eelkõige põlu alla Eesti Vabariigi aegne ajalooteadus.<sup>296</sup> Peamine, mida ette heideti, oli see, et tegemist oli marksistlik-leninistlikule käsitlusele mittevastava ja seega ebateadusliku, kodanliku klassi huvidest lähtuva ajalookirjutusliku pärandiga. Selline primitiivne, hea ja halva, õige ja vale võrdlusega oli võimalik luua vastand nõukogulikule teadusele, mis pidi tõstma marksistlik-leninistliku ajalookäsitluse ainuõige teaduse seisusesse. Teisisõnu materjalistliku, ainuõige teadusliku meetodi vahendusel, tuli luua minevikust uus, ainuõige arusaam.

1950. aastal astus Viktor Maamägi üles ettekandega, mille kohaselt „*Eesti kodanlike ajaloolaste ülesandeks oli ajaloo moonutamise ja võltsimise abil maskeerida kodanliku riigi klassiiseloому ja klassivõitlust, kõigi vahenditega võidelda kõikevõitva marksismi-leninismi õpetuse vastu*“.<sup>297</sup> Nõukoguliku lähenemise kohaselt ei saanud Eesti Vabariigis teadlaste loomevabadusest juttugi olla ja teadus kujutas endast vahendit töörahva rõhumise õigustamiseks. Lisaks süüdistati vabariigi aegset ajalookäsitlust eesti rahva ajaloolise sideme ignoreerimises vene rahvaga. Enamasti vaadeldi Eesti ajalugu eraldi, isoleeritult, või seostati seda kunstlikult *Läänega*.<sup>298</sup> NSV Liidu kõrgema hariduse ministri artikkel 1950. aasta märtsist edastab sõnumi, mille kohaselt „*Kodanlik teadus on põhiliselt reaktsiooniline teadus, languse ja roiskumise teadus*“.<sup>299</sup> Seega võeti kindel suund senise ajalooteaduse seisukohtade ümberhindamisele. Tegelikult oli hinnang senisele ajalookirjutusel juba antud. Kõik ülejäänust detailsem historiograafia ümberhindamine sai toimuda vaid juba etteantud raamistuses.

---

<sup>296</sup> Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. V. Maamägi. Kümme aastat ajalooteadust Nõukogude Eestis (raadioloeng). ERA.R.2343.3.89, lk 1-13.

<sup>297</sup> Samas, lk 1.

<sup>298</sup> Eesti ajaloo periodiseerimisest. Eesti Bolševik. EK (b) P KK ajakiri. Nr 17, Tallinn 1948, lk 41-42.

<sup>299</sup> Kaftanov, S. NSV Liidu kõrgema hariduse minister. Eesrindliku nõukogude teaduse loojad. Rahva Hääli. Tallinn. 28.03.1950, lk 3.

### 3.1. Marksistlik-leninistliku ajalookäsitluse sissejuhatamine

Hans Kruusi sõnade kohaselt puudus vabariigiaegses ajalookäsitluses ühtne teaduslik alus. Ühed ajajärgud olid ehitatud üles poliitilistele, teised majanduslikele lähtekohtadele ja kolmandad lähtusid sotsiaalsetest muutustest. Ühesõnaga oli suureks probleemiks asjaolu, et puudus ühtne maailmavaateline lähtekoht ajaloo mõistmiseks.<sup>300</sup> Vastupidiselt pluralismile ajaloo mõistmisel, sai Nõukogude Eestis marksistlik-leninistlik ajalookäsitlus ehk ajalooline materialism ajaloo protsessi mõistmisel ainuõigeks ja -võimalikuks kohustuslikuks tegevusjuhiseks.

Ülepingutatult ideoloogiliseks muutus olukord pärast 1950. aasta märtsi pleenumit. Sellest tulenevalt annavad nõukogulikust ajalookäsitlusest kõige ajastukohasema ülevaate samal aastal ajakirjanduses ilmunud seisukohavõtud. Heaks näiteks on aprillikuu ajalehes *Rahva Hääl* ilmunud artikkel *Marksistlik-leninistlik klasside ja klassivõitluse teooria*. Selles on eelkõige rõhutatud asjaolu, et ühiskondlik tootmine on esmane ja määrab ära antud ajastule kõik muu iseloomuliku. Materiaalse tootmise tasemest olenevad inimeste vahelised suhted, kultuur; mida keerulisem on tootmine, seda mitmekesisem on ka ühiskond ise.<sup>301</sup> Teisiti öeldes: ajalugu vaadeldi lähtuvalt tootmisviisist. Tootmissuhted olid primaarsed - kõik muu teisejärguline ja sellest sõltuv.

Etteantud ideoloogiline raamistik andis ka kindlad suunised, millise ainesega ajaloolane peab tegelema. Selle kohaselt ei tohi „/.../ ühiskonna arenemise ajalugu enam samastada kuningate ja väejuhtide tegudega, riikide, vallutajate ja allaheitjate tegudega, vaid ta peab eelkõige käsitlema materiaalse hiiude, tootjate ajalugu, töörahva hulkade ajalugu, rahvaste ajalugu...“<sup>302</sup> Nõukogude võim välistas teistsuguse ajaloonägemuse, esitades marksistlik-leninistliku ajalookäsitluse universaalse ühiskonnateooriana.<sup>303</sup> Siit kumab selgelt läbi põhimõte, et ideoloogiliselt moonutatud st marksistlik-leninistliku mineviku mõistmise printsiipidest hälbimine võib tuua endaga kaasa ka moonutatud olevikukäsitluse.

---

<sup>300</sup> Kruus 1941, lk 5.

<sup>301</sup> Gašev, S. Marksistlik-leninistlik klasside ja klassivõitluse teooria. *Rahva Hääl*. Tallinn, 12.04.1950.

<sup>302</sup> Eesti ajaloo periodiseerimisest. *Eesti Bolševik*. EK (b) P KK ajakiri. Nr 17, Tallinn 1948, lk 39-42.

<sup>303</sup> Popper 2000, lk 181.

## 3.2. Ajalooaja konstrueerimine periodiseerimise läbi

Ajaloolase ülesandeks on muuta ajalugu arusaadavaks, mõistusega adutavaks. Taoline minevikuaja teisendamine ajalooajaks on oluline intellektuaalne toiming, millega ajaloolane justkui loob uurimisobjekti. Oluline on mitte unustada asjaolu, et siinkohal liiguvad edasi kaks aega. Ühelt poolt periood, mida ajaloolane uurib, teisalt aeg, milles ajaloolane ise viibib. Lühidalt öeldes: uuritavat ajastut mõtestatakse omas ajas. Minevikuaja konstrueerimise jaoks kasutatakse erinevaid meetodeid: rühmitamine, liigendamine, narrativeerimine ja periodiseerimine.<sup>304</sup> Nõukogude aegse Eesti ajalooeaduse esmaülesandeks sai periodiseeringu koostamine.<sup>305</sup> Mõistmaks taolise tegevuse tähtsust oleks vajalik kõigepealt süveneda periodiseerimise problemaatikasse.

Enn Tarvel on oma artiklis *Eesti lähiajaloo periodiseerimisest* viidanud Johan Huizinga arvamusele, „*et ajaloo periodiseerimine on teisejärgulise tähtsusega, alati ebatäpne ja kõikumine, alati teatud määral meelevaldne – aga ometi hädavajalik abivahend andmaks kuju ajaloosündmuste pidevale voolule, möödapääsmatu saamaks ülevaadet suurest ajaloolisest arengust.*“<sup>306</sup> Tulenevalt sellest, et ajaloolane on see kes valib ja tõlgendab, tuleb silmas pidada tõsiasja, et ajalootekst on alati valikuline.

Ameerika sotsioloog Eviatar Zerubaveli järgi on periodiseerimine *sotsiomnemoonilise protsessi* keskmeks hõlbustades seega orienteerumist ajaloos. Periodiseerimise tulemusena kujuneb pilt minevikust kui üksteisest lahutatud ajastutest, mis loob *ajaloolise pidevusetuse*. Esile kerkivad erinevad, üksteisest eraldatud ajastud. Uue perioodi loomine toob endaga kaasa eelnenud perioodiga sidemete purustamise. Seeläbi hakkab mängima olulist rolli lähenemine, mille kohaselt, see mis toimus enne on nõ *eelajalooline*. Teiste sõnadega: sündmus, mis ei ole kaasatud perioodi, on ebaoluline, tühine. Selle kohaselt ei põhine minevikukäsitlus mitte omavahel seotud sündmustel, vaid ajalugu on jaotatud üksteisest eraldatud lõikudeks. Taoline

---

<sup>304</sup> Tamm, Marek. Aeg, lugu ja ajalugu. Kuidas kasutavad ajaloolased aega? [http://tallinn.academia.edu/MarekTamm/Papers/158508/Aeg\\_lugu\\_ja\\_ajalugu.\\_Kuidas\\_kasutavad\\_ajaloolased\\_a\\_ega](http://tallinn.academia.edu/MarekTamm/Papers/158508/Aeg_lugu_ja_ajalugu._Kuidas_kasutavad_ajaloolased_a_ega). Otsing 23.10.2011; Barthes, Ronald Ajalooteaduse diskursus. Vikerkaar. Nr 9 1998, lk 58-63.

<sup>305</sup> V. Maamägi. Kümme aastat ajalooeadust Nõukogude Eestis (raadioloeng). ENSV TA AJALOO INSTITUUT. ERA.R.2343.3.89, lk 3-4.

<sup>306</sup> Tarvel 1999, lk 106.

mentaalne tegevus on kui *mnemooniline peamaharaiumine sotsiaalse skalpelliga*.<sup>307</sup> Teisiti öeldes: periodiseerimine on tavaliselt seotud poliitiliste muutustega, mis väljendab ühiskonna soovi mineviku üle kontrolli saada. Õigustamaks oma tegevust kaasajas eraldatakse sündmused, mida on vaja mäletada ja mida mitte.

Seega pole ideoloogia ajalookirjutusele olemuslikult võõras moment, millega ta mõnikord justkui vägivaldselt seotakse. Vastupidi, ajalookirjutus on just üks ideoloogialoome olulisemaid valdkondi, kus tulemuslikkus sõltub tegelikult sellest, kui hästi suudetakse veenda ühiskonda ajalookirjutuse ehtsuses.<sup>308</sup>

### 3.2.1. Eesti ajaloo periodiseerimine

Artur Vassar nendib oma 1948. aastal peetud kõnes, et „*Nõukogude võimu kehtestamisega 1940. aasta suvel tõusis eesti ajaloolaste ette täis teravusega tõelise Eesti ajaloo uurimine, võttes aluseks ajaloolise materialismi ning paljastades kodanliku ajalookäsitluse moonutused ja väärkontseptsioonid, selle klassiline olemus. Marksistliku metodoloogia rakendamine ja uue temaatika avanemine tõi siin paratamatult otsekohe päevakorda ka küsimuse Eesti ajaloo uuest periodiseerimisest.*“<sup>309</sup> Samuti, esimesel nõukogude aastal, kirjutab Hans Kruus ajakirja *Ajaloo ajakiri* veergudel Eesti ajaloo periodiseerimisest kui tähtsast ülesandest Eesti ajalooteaduses. Artiklis rõhutas ta ühtlasi, et ajaloo periodiseerimist hakkab nüüd kindlasilmaliselt juhtima ühiskondlik-majanduslike formatsioonide tõelise muutumise tundma õppimine.<sup>310</sup>

Ajaloo periodiseerimisega hakati süsteemsemalt tegelema alates 1945. aastast. Esialgselt ühenduses Eesti ajaloo ülikooli kursuse programmi ja *Lühikene Eesti ajalugu* käsikirja koostamisega, milles osalesid Eesti NSV Teaduste Akadeemia presidendi Hans Kruusi juhtimisel enamik ajaloolasi.<sup>311</sup> „*Sügav huvi periodiseerimise vastu on põhjustatud sellest, et nõukogude ajaloolastele on periodiseerimine sügavalt sisuline ja metodoloogilis-*

<sup>307</sup> Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past. London: University of Chicago Press. 2004, lk 82-95.

<sup>308</sup> Undusk 2003, lk 41-43.

<sup>309</sup> Vassar, A. Eesti ajaloo periodiseerimisest. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. 1948. ERA.R.2343.3.40, lk 2.

<sup>310</sup> Kruus 1941, lk 5.

<sup>311</sup> Vassar, A. Eesti ajaloo periodiseerimisest. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. 1948. ERA.R.2343.3.40, lk 3.

*ideoloogiline probleem, mis otsustavalt aitab kaasa ajaloo arengu kogu olemuse ja seaduste mõistmises.*<sup>312</sup> Teisiti öeldes: marksistlik-leninistlikust ajalookäsitlusest lähtuv Nõukogude Eesti ajalooperiodiseering pidi õigustama kehtivat riigikorda.

Eesti intelligentsi I kongressil 1945. aasta jaanuaris määratles tolleaegne EK(b)P I sekretär Nikolai Karotamm oma programmilises kõnes *Intelligentsi ülesanded majanduslikus ja kultuurilises ehitustöös Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis* uue ajalooteaduse ülesanded<sup>313</sup> „Kogu Eestimaa ajalugu tuleb võtta marksistlik-leninistliku uurimise alla, alates kõige vanemaist aegadest kuni tänapäevani. Tuleb anda Eestimaa ajaloo õige periodiseerimine. /.../ Tuleb põhjalikult uurida sakslaste ja eestlaste võitlust paljude sajandite kestel ja seda, kuidas see võitlus kajastub meie rahva kõigis kultuuriavaldusis. Tarvis on uurida eesti ja vene rahva vahekorra arenemist, nende põlist sõprust. Eriti tähtis on kodanliku iseseisvuse perioodi uurimine, sest just see periood on külvanud meie rahva hulka kõige rohkem väärväiteid ja ebaõigeid kontseptsioone. Tuleb alati meeles pidada seda, et meie maa ja rahva ajalugu on tähtsaimaks vahendiks meie rahva kasvatamisel nõukogude vaimus.”<sup>314</sup> Karotamme, Nõukogude Eesti kõrgema võimukandja, sõnavõttu tuleks käsitleda kui suunanäitajat Nõukogude Eesti ajalooteaduses. Just selle kõnega määrati tinglikult ajalooteaduse eesmärk – periodiseeringu väljatöötamine.

Tulenevalt võimude poolsetest korraldustest pidid ajaloolased kiiresti hakkama koostama Eesti ajaloo ülevaadet. Juba enamvähem aastaga saadi valmis teose *Eesti ajalugu*<sup>315</sup> materjal. Raamatu tiitellehel on välja toodud autoritena Harri Moora, Artur Vassar, Leida Loone, Richard Kleis ja Hans Kruus (toimetaja).<sup>316</sup> Teose makett kujutas endast Eesti ajalookäsitlust rohkete ja otsitud tsitaatideta. Periodiseering oli paika pandud suhteliselt neutraalselt – ilma suuremate reveranssideta marksistlik-leninistlike metodoloogiale. Siinkohal on huvitavaks ja märkimisväärseks asjaoluks raamatuosad, kus käsitletakse eraldi Muistset vabadusvõitlust,

---

<sup>312</sup> Samas.

<sup>313</sup> Kreegipuu, Tiiu. Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944-1954 kirjanduse ja trükikirjanduse näitel. Magistritöö. Tartu Ülikool Filosoofia teaduskond Ajaloo osakond Eesti ajaloo õppetool. Tartu 2005, lk 121.

<sup>314</sup> Karotamm, Nikolai. Kõne I eesti noorsoo kongressil 26. jaanuaril 1945. a. - Uut elu ehitades. Kõnesid ja kirjutisi 1945./1946. aastal. Poliitiline kirjandus. Tallinn 1946, lk 38.

<sup>315</sup> Vt Lisa 3.

<sup>316</sup> Eesti ajalugu tiitelleht. Eesti ajalugu (käsikiri). Рукопись "История Эстонии" под редакцией Х. Круус. 1946. ERAF.1.81.7, lk 1.

ning hiljem aastatel 1343-1345 eestlaste vabadusvõitlust.<sup>317</sup> Seega ühelt poolt Muistne vabadusvõitlus ja teisalt eestlaste vabadusvõitlus. Selline mõttekäik viitab ajastukohasele ideoloogilisele ajalookäsitlusele – eesti rahva ajalugu kui „*töörahvahulkade kangelasliku võitluse ajalugu oma orjastajate ja rõhujate vastu*“<sup>318</sup>, mille kohaselt käsitletakse Jüriöö ülestõusu *vabadusvõitlusena*. Põhjasõja peatükis on alapeatükk *Eesti- ja Liivimaa Venega liitmise ajalooline tähtsus*. Taaskord hakkab esile kerkima teose ideoloogiline suunitus.<sup>319</sup> Sellest olenemata, et maketti läbivad materialistlikule ajalookäsitlusele omased väljendid nagu tootmine, võitlemine, klass ning sellest tulenevad mõned vaatenurgad omavad kindlat ideoloogilist tagamõtet, tuleb tõdeda 1946. aastal valminud makett on suhteliselt ideoloogiavaba. See kannab endas, tulenevalt raamatu toimetaja Kruusi professionaalsest taustast, vabariigiaegset ajalookäsitluse metoodikat ja püüdlust teaduslikkusele. Ehk siit ka põhjus, miks raamat jäi ilmumata.

1947. aasta ajakirjas Eesti Bolševik on välja toodud Karotamme põhipunktid EK(b)P ajaloo uurimiseks. Vastavasisulise ettekande pidas Karotamm juba varem, Eesti NSV Teaduste Akadeemia sessioonil, 25. aprillil 1947. aastal.<sup>320</sup> Siinkohal tõi Karotamm välja näpunäited Eesti ajaloo periodiseerimiseks. Just järgmisi sündmusi pidas ta ajaloo sõlmpunktideks, otsustavateks ja pöördelise tähtsusega momentideks ning ajajärgudeks, mis vajavad erilist uurimist. Nendeks on:

1. Sakslaste sissetung Eestisse ja eestlaste muistne vabadusvõitlus
2. Jüriöö ülestõusu ajajärk
3. Vene-Liivi sõda, Poola-Leedu ja Taani võitlused Eestimaa pärast
4. Põhjasõja periood, Rootsi võimu likvideerimine ja Eestimaa minek Venemaa külge
5. Kapitalismi sissetung Eestisse, eriti 19. sajandi teine pool, nn. Rahvuslik ärkamisaeg ja töölisliikumise tekkimine Eestis.
6. 1905.-1907. aastate revolutsioon
7. 1917. aasta
8. Aastad 1918-1920

---

<sup>317</sup> Eesti ajalugu (käsikiri). Рукопись "История Эстонии" под редакцией Х. Круус. 1946. ERAF.1.81.7, lk 2-3.

<sup>318</sup> Vassar, Artur. Jüriöö ülestõus. Edasi. Tartu 25.04.1950.

<sup>319</sup> Eesti ajalugu (käsikiri). Рукопись "История Эстонии" под редакцией Х. Круус. 1946. ERAF.1.81.7, lk 5.

<sup>320</sup> Karotamm, N. Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo küsimusi. Eesti bolševik. EK(b)P KK ajakiri. Nr 15, Tallinn 1947.

9. Sõjariistus üleštõus 1. detsembril 1924. aastal
10. Aastad 1933-1934
11. Aastad 1939-1941
12. Suure Isamaasõja ajajärk<sup>321</sup>

Karotamme periodiseeringut peeti ajaloolaste poolt, Karotamme enda artikli kohaselt, heaks aluseks<sup>322</sup> Eesti ajaloo üldiseks periodiseerimiseks.<sup>323</sup> Tulenevalt sellest, et Karotamm toetus kultuuriküsimustes Kruusile<sup>324</sup> ja nende vaheline läbisaamine oli hea, on alust arvata, et periodiseering oli tegelikult koostatud ajaloolaste poolt parteilise juhi ettekande jaoks, saamaks võimudepoolset heakskiitu. Nimelt sai see ettekanne aluseks juba järgmisele olulisele uue ajalookäsitluse koostamisega seostuvale sündmusele.<sup>325</sup> 1948. aasta 14. juuni TRÜ teaduslikul sessioonil võttis Artur Vassar oma ettekandes kokku Eesti ajaloo periodiseerimise esimesed tulemused.<sup>326</sup> Periodiseerimistõõst võtsid osa Hans Kruus, Artur Vassar, Abe Liebmann<sup>327</sup> ja Gustav Naan.<sup>328</sup> Vassara poolt esitatud periodiseeringu kava peeti sedavõrd asjalikuks, et see avaldati 1948. aasta ajakirjas *Eesti Bolševik*. Vassar, lähtudes marksistlik-leninistlikust ajalookäsitlusest, periodiseeris Nõukogude Eesti ajaloo kolmeteistkümneks etapiks:

1. Sugukondlik kord (VII aastatuhandest e.m.a. – VIII saj e.m.a.)
2. Territoriaalkogukondlik kord ja klassiühiskonna kujunemise algus Eestis (IX saj - XIII saj. algus)
3. Eesti rahva võitlus saksa ja taani anastajate vastu aastail 1208-1227
4. Feodaalse killustumise ajajärk Eestis (XIII saj. – XVI saj. keskpaigani)
5. Pärisorjuse kindlustamise ja Eesti pärast peetavate võitluste ajajärk (1558-1710)

<sup>321</sup> Karotamm, N. Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo küsimusi. Eesti bolševik. EK(b)P KK ajakiri. Nr 15, Tallinn 1947, lk 19-43.

<sup>322</sup> Tegelikuses ainuvõimalikuks periodiseerimise aluseks. (Autori märkus).

<sup>323</sup> Vassar, A. Eesti ajaloo periodiseerimisest. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. 1948. ERA.R.2343.3.40

<sup>324</sup> Kuuli 2007, lk 86.

<sup>325</sup> Vassar, A. Eesti ajaloo periodiseerimisest. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. 1948. ERA.R.2343.3.40.

<sup>326</sup> Samas.

<sup>327</sup> Abe Liebmann – 1939. aastal lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna ja kaitses magistritõõna juutide koguduse tekkimisest ja arengust Eestis. Sõja ajal oli NSV Liidu tagalas. 1945. Aastal õppis ajaloo õppejõudude kursusel Moskvast. Oli Vabariikliku Parteikooli ajaloo kateedri juhataja. 1948-1951 kohakaasluksel PAI teadur. Andis välja palju artikleid, mis võrreldes teiste tolleageste kirjutistega paistsid silma faktilise materjali hea tundmise poolest. 1951. aastal heideti välja kommunistlikust parteist ja vabastati tõõlt PAI-s ja parteikoolis. Ajalooga hakkas taas tegelema 1955. aastal peale rehabiliteerimist. Vt Kuuli 2007, lk 144-145.

<sup>328</sup> Eesti ajaloo periodiseerimisest. Eesti Bolševik. EK (b) P KK ajakiri. Nr 17, Tallinn 1948, lk 39.

6. Eesti ala Vene aadli-impeeriumi osana XVIII sajandil. Pärissorjusliku rõhumise tugevnemine ja kapitalistlike suhete tärgamine.
7. Feodalismi kriisi ja kapitalismile ülemineku ajajärk (XVIII sajandi lõpust kuni XIX sajandi keskpaigani)
8. Kapitalismi arenemine Eestis XIX saj. teisel poolel. Kodanlik-rahvuslik liikumine. Töölisliikumise algus Eestis
9. Imperialismi ja kodanlik-demokraatlike revolutsioonide ajajärk (XIX sajandi lõpust 1917. a. märtsini)
10. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni ettevalmistamine ja teostamine Eestis (1917. a. märtsist 1918. aasta veebruarini)
11. Välismaise sõjalise interventsiooni ja kodusõja ajajärk Eestis (1918-1920 veebruar)
12. Kodanluse diktatuuri ajajärk Eestis (1920-1940)
13. Eesti – Nõukogude sotsialistlik vabariik NSV Liidu koosseisus (alates 1940.)<sup>329</sup>

Periodiseeringu kava põhines ühiskondlik-majanduslike formatsioonidel ehk teisisõnu, ajaloo etappe tuli vaadelda läbi nelja ajastu: ürgkogukondlik kord, feodalism, kapitalism, sotsialism.<sup>330</sup> Taoline tootlike suhete arengul põhinev ajalooperiodiseering pidi andma Vassara sõnade kohaselt aluse ajaloo ajajärgude arenemise mõistmisele.<sup>331</sup>

Abe Liebmani ja Gustav Naani isiklik kirjavahetus Eesti ajaloo periodiseerimise teemal 1948. aasta suvel annab edasi mõttekäike, mis jäävad varju tsensuuri läbinud väljätlemistes.<sup>332</sup> Mehed töötasid püsivalt periodiseeringu küsimuste kallal ja lihvisid oma arusaamu, kuid et Naan pidi olema Moskvas samal ajal kui toimusid olulised arutelud periodiseeringu üle, suheldi omavahel kirjateel. Naan avaldab oma kirjas Abe Liebmanile toetust Vassara väljatöötatud periodiseeringule „*väiksemad perioodid – nagu Vasaral* (just nii ongi Vassara nimi kirjutatud) – *on vististi siiski õigemad – annavad paremini edasi vastavate ajajärgude omapära*“.<sup>333</sup> Toodust nähtub, et Vassarast kujunes oluline figuur Eesti ajaloo periodiseerimise vallas. Nii Liebmann kui Naan tunnustasid Vassarat, kui neist ajalugu paremini tundvat teadlast, samas ilmselt ka kui mõttekaaslast, keda võib usaldada.

<sup>329</sup> Eesti ajaloo periodiseerimisest. Eesti Bolševik. EK (b) P KK ajakiri. Nr 17, Tallinn 1948, lk 39-58.

<sup>330</sup> Vassar, A. Eesti ajaloo periodiseerimisest. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. 1948. ERA.R.2343.3.40, lk 5.

<sup>331</sup> Eesti ajaloo periodiseerimisest. Eesti Bolševik. EK (b) P KK ajakiri. Nr 17, Tallinn 1948, lk 42.

<sup>332</sup> Vt Lisa 4.

<sup>333</sup> A. Liebmani ja G. Naani käsikirjalised materjalid Eesti ajaloo periodiseerimisest, G. Naani kirjad A. Liebmanile. ERAF.247.81.5. Kiri 16.07.1948, lk 130.

Juba järgmises meestevahelisest kirjast saab välja lugeda, et periodiseerimine etteantud ideoloogilises raamistuses ei olnud kerge ülesanne. Liebmani artikkel *Eesti rahva võitlus Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel Nõukogude võimu kehtestamise eest Eestis*<sup>334</sup>, mis kujutab endast poolepögnast täielikult ideologiseeritud teksti juunipöörde õigustamiseks, tekitab Naanis kriitikat. Nimelt Naani sõnade kohaselt pole Liebmann piisavalt avaldanud periodiseerimise probleeme.<sup>335</sup> Siinkohal ilmneb ideologiseeritud ajalooteaduse suunaja, Naani, roll uue ajalookäsitluse formuleerimisel.

Kõige olulisemaks peeti periodiseerimise juures esmalt Eesti Vabariigi aegsete nn kodanlike väärkontseptsioonide paljastamist. Leiti, et iga kodanlik ajaloolane püüdis luua oma vaatenurka ehk et igaüks üritas luua skeemi, mis lähtuks kodanluse klassihuvidest, kuid oleks seejuures vormilt rangelt teaduslik. Balti-saksa ajaloolased olevat lähtunud Eesti ajaloo periodiseerimisel valikuliselt poliitilistest sündmustest, kujundades nii mitte eesti rahva ajalugu vaid vallutajate ja valitsejate ajalugu. Saksa valitseva klassi seisukohalt on niisugune käsitlusviis muidugi loomulik. Eriti rõhutati kodanliku historiograafia piiratust ja selle sihilikku rahvahulkade ajaloo väärkäsitlemist töölisliikumise valgustamisel. Tsitaat: „Kodanlik ajalookäsitlus tõlgendab isiksuste ja rahvahulkade osa ajaloos alati idealistlikult. Eesti ajaloo periodiseerimises väljendub see näiteks „aegades“: Ordu, Poola, Rootsi, Vene. Siinjuures on vaadeldud poliitilist võimu, mis kehtis Eestis, mitte aga tootjaid, töörahvast, eesti rahvast – nemad on siin pigem ajaloo subjekt kui objekt“<sup>336</sup> Nii otsiti õigustust omapoolseks ajaloo ühekülgses käsitlemiseks, süüdistades teisitimõtlemit ajaloolise ebaõigluse õigustamises.

Samaaegselt kui ajakirjas *Eesti Bolševik* avalikustati Nõukogude Eesti periodiseerimiskava, töötasid ajaloolased mahuka ülesande kallal. Nimelt oli vaja lühikese aja jooksul välja anda *Lühike Eesti ajalugu*<sup>337</sup>. See pidi toetuma ÜK(b)P ajaloo lühikursusele, millest oli saanud kohustuslik lähtekoht, ideoloogiline ja metodoloogiline suunanäitaja Nõukogude Eesti ajaloolastele.<sup>338</sup> Teose plaanikohaseks suuruseks määrati 24 trükipögnat. Suure ettevõtmise

---

<sup>334</sup> Liebman, A. Eesti rahva võitlus Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel Nõukogude võimu kehtestamise eest Eestis. Rahva Hääl. Nr 166 (1966). 15. juuli 1948. IX aastakäik, lk 2.

<sup>335</sup> A. Liebmani ja G. Naani käsikirjalised materjalid Eesti ajaloo periodiseerimisest, G. Naani kirjad A. Liebmanile. ERAF.247.81.5. Kiri 19.07.1948, lk 131.

<sup>336</sup> Eesti ajaloo periodiseerimisest. Eesti Bolševik. EK (b) P KK ajakiri. Nr 17, Tallinn 1948, lk 39-42.

<sup>337</sup> Vt Lisa 5.

<sup>338</sup> Kruus 1941, lk 7.

juhendajaks kinnitati ENSV TA tegevliige Hans Kruus ning kaastöötajateks Harri Moora, Artur Vassar, Richard Kleis ja Hilda Moosberg. Töö alguseks plaaniti 1946. aasta mai ning 1949. aasta aprillis tuli esitada käsikirjad Kruusile. Koostatav teos pidi plaanide kohaselt koosnema kahest osast. Esimene osa käsitleb aega kuni 19. sajandi keskpaigani ning teine osa 1860ndast aastast tänapäevani.<sup>339</sup>

Toimiku põhjal, mis kirjeldab tööd *Lühike Eesti ajalugu* (esimene ja teine osa) koostamisel, pole võimalik saada selget ja loogilist ülevaadet teose valmimiskäigust. Nimelt toimiku põhjal ei ole teose esimene ja teine omavahel loogilises seoses ja ei kattu ka peatükkide numbrid. Kindlasti muudab siinkohal asja keerulisemaks ka antud ajamahu ületamine. Näiteks kui 1946. aasta seisuga oli plaanis 1949. aasta aprillis anda Lühikese Eesti ajaloo I osa käsikiri läbivaatamiseks vastutavale toimetajale Hans Kruusile, siis tegelikkuses nihkus see kava „...kogu töö arutus ja kinnitamine sektori koosolekul. Selle järele – lõpliku käsikirja koostamine<sup>340</sup>“ 1950. aasta novembrisse.<sup>341</sup> Kogu ettevõtmine ainult plaaniks jäigi, sest kavandatud õpik *Lühike Eesti ajalugu* ilmavalgust ei näinud.

Eesti ajaloo õpiku koostamise viivitamises ja kogu ettevõtmise nurjumises süüdistavad Viktor Maamägi ja Artur Vassar Kruusi ning Kleisi kui kodanlikke natsionaliste. Süüdistajate sõnade kohaselt „/.../ eelkõige Kruusi ja Kleisi poolt teostatud parteivaenulikust kaadri-poliitikast ja kodanlik-natsionalistlikust suunast, mis takistas marksistlike ajaloouurijate kaadri kasvamist ja nõukogude ajalooteaduse edukat arenemist“<sup>342</sup> tulenes teose mitteilmumine.

12. detsembril 1951. aastal toimunud TRÜ NSVL ajaloo ja üldise ajalookateedri ühiskoosolekul oli päevakorras juba ajaloolise *Eesti NSV ajalugu* õpiku maketi arutlemine. Tähtsast koosolekust võtsid osa Linda Eringson, Karl Laigna, Rudolf Kenkmaa, Julius Madisson, Jaan Konks, Lydia Roots, Eduard Ertis, Voldemar Vaga, Leida Loone, Viktor Maamägi, Õie Elango, Kaljo Veskimäe, Elfriede Mägi, Karl Siilivask, Ellen Plotnik, Vilma

---

<sup>339</sup> Teadusliku töö kulgemise toimik. Lühike Eesti ajalugu (I-II osa) Juhendaja: H. Kruus. Täitjad: H. Moora, A. Vassar, R. Kleis, H. Moosberg jt. ERA.R.2343.3.2, lk 1.

<sup>340</sup> Samas, lk 15.

<sup>341</sup> Mahakriipsutatud sõna viimistlemine, asendatud sõnaga koostamine. (Autori märkus); Teadusliku töö kulgemise toimik. Lühike Eesti ajalugu (I-II osa) Juhendaja: H. Kruus. Täitjad: H. Moora, A. Vassar, R. Kleis, H. Moosberg jt. ERA.R.2343.3.2, lk 15.

<sup>342</sup> A. Vassar; V. Maamägi. Eesti kodanlike natsionalistide vaenulikust tegevusest ajalooteaduse alal. ERA.R.2343.3.91, lk 7.

Trummal, Ebba Jaanvärk, Johannes Kalits, Harri Moora ja Allan Liim.<sup>343</sup> Arutelu kõige olulisema tulemina tuleb välja tuua asjaolu, et üldkokkuvõttes koosolekul viibijad ei olnud õpikuga rahul. Laigna soovitas õpikut täiendada Eesti NSV uusimate sündmustega. Konks leidis, et käesolev makett kujuneb õpikuna äärmiselt raskeks.<sup>344</sup> Taolistel seisukohtadel oli kogu kohalviibinud arutlejaskond. Vaid Maamäe sõnavõtt kujunes teistest erinevaks – viidates oma arvamuses õpiku autorite ajalimiidile, eelneva suure monograafia puudumisele, millele autorid oleksid saanud toetuda.<sup>345</sup> Järgnevatel koosolekutel jätkusid samalaadsed arutelud. Moora sõnavõttus sama aasta 27. detsembri diskussioonis muutub lähenemine koostatavale väljaandele. Nimelt nimetab esineja nüüd teost tähtsaks raamatuks, mitte aga enam õpikuks. Samamoodi rõhutab ajaloo raamatu koostamise väärtust ka Vassar.<sup>346</sup> Seega oli 1951. aasta lõpuks kujunenud algselt planeeritud õpikust üldkäsitlus. Ilmselt mängis siin rolli maht, mis ei võimaldanud selle teose käsitlemist õpikuna.

Nii oli taaskord ümberkujunenud alguses planeeritud Eesti ajaloo õpiku<sup>347</sup> ajakava kui ka nimi. Kui 1947. aastal oli plaanides *Lühike Eesti ajalugu I ja II*, 1951. aasta stenogrammide põhjal oli juttu ENSV ajaloo keskkooliõpikust<sup>348</sup>, siis 1952. aasta sügistelvel oli teemaks Eesti NSV ajaloo lühikursus.<sup>349</sup> Mõistet *lühikursus* tegelikult raamatu tiitellehelt ei leia. Seda 1952. aasta detsembris ilmunud Eesti NSV ajaloo esimest trükki võib tinglikult nimetada Eesti NSV ajaloo lühikursuseks, sest selle autoritele oli suureks eeskujuks ÜK(b)P ajaloo lühikursus, mida nad igati jäljendasid.

1952. aastal arutluse all olnud *Eesti NSV ajalugu* oli vormilt ja sisult tulenevalt VIII pleenumist saanud muutusi - raamatus nähti vigu, mida tuli kõrvaldada, „...*mis iseenesest ei võta kuigi palju aega, kuid kommunistliku kasvatuse seisukohalt tõstavad raamatu*

---

<sup>343</sup> Eesti ajaloo keskkooliõpiku maketi arutelu stenogrammid Vabariiklikus Parteikoolis ja TRÜ-s. Protokoll. ERA.R.2343.3.111, lk 19-26.

<sup>344</sup> Samas, lk 19.

<sup>345</sup> Samas, lk 19-26.

<sup>346</sup> Eesti ajaloo keskkooliõpiku maketi arutelu stenogrammid Vabariiklikus Parteikoolis ja TRÜ-s. Protokoll. ERA.R.2343.3.110, lk 21; lk 63.

<sup>347</sup> Teadusliku töö kulgemise toimik. Lühike Eesti ajalugu (I-II osa) Juhendaja: H. Kruus. Täitjad: H. Moora, A. Vassar, R. Kleis, H. Moosberg jt. ERA.R.2343.3.2

<sup>348</sup> Eesti ajaloo keskkooliõpiku maketi arutelu stenogrammid Vabariiklikus Parteikoolis ja TRÜ-s. Protokoll. ERA.R.2343.3.111.

<sup>349</sup> Märkusi ja ettepanekuid „Eesti NSV ajaloo“ proovieksemplari kohta. Sept./nov. 1952. ERA.R.2343.3.138.

veenmisjõudu<sup>350</sup>. Eesti NSV ajalugu arutlemine TRÜ ajalookateedris 18. okt. 1952. aastal olid kõik esinejad (Kenkmaa, Laigna, Siilivask, Luts, Vahtre, Loone) ühte meelt, et käsitletav ajalugu on üldiselt küps ilmumiseks raamatuna.<sup>351</sup>

Lõppude-lõpuks, 1952. aastal ikkagi ilmunud *Eesti NSV ajalugu* peeti esimeseks süsteemseks eesti rahva ajaloo käsitluseks. Raamat oli mõeldud Eesti NSV ajaloojärkude õppimiseks nii kõrgemates- kui keskkoolides, samuti ka ajalooa iseseisvaks tutvumiseks.<sup>352</sup> Endel Laulu koostatud ja toimetatud *Leninlik etapp eesti ajalooteaduses* iseloomustab eeltoodud köidet ajastuhõnguliselt, mille kohaselt „... ei käsitleta eesti rahva ajalugu enam kui mingit juhuslikult üksteisega asenduvate perioodide või aegade (muistne iseseisvusaeg, orduaeg, rootsiaeg, veneaeg, eesti riigi iseseisvumise aeg) lihtsalt järjestust, vaid kui seaduspärast protsessi, kus üks ühiskondlik-majanduslik formatsioon areneb teiseks, kõrgemaks formatsiooniks.“<sup>353</sup> Köide, oli jagatud peatükkideks vastavalt marksistlik-leninlikule arusaamale ajaloo kulgemisest, põhines seeläbi õigel periodiseeringul.

Ilmunud teos kandis endas sama pitserit, millega iseloomustatakse taolisi üldkäsitlusi ka demokraatlikes oludes. Taolised käsitlused ei analüüsi ajaloo protsesside sügavamaid põhjusi seletavalt. Teose eesmärgiks on tavaliselt teatava ajalooalase teadmise sedastamine mitte arutavalt vaid konstateerivas laadis. Teisisõnu peab seesugune kirjatükk lugejat veenma, et ühtede kaante vahele on kirja pandud kõik olulisemad sündmused, tähtsamate *ajalootegijate* nimed, faktid, seletused ja muidugi ajalooloogika.<sup>354</sup> Üldkäsitluse eesmärk on eelkõige selles, et luua loogiline ja seeläbi ka veenev arusaam ajaloost. Okupatsiooni tingimustes, kus ajaloo *suured tegijad* olid ideoloogiliselt määratletud, kandis teos endas ainuvõimalikku nägemust ajaloo protsessist. Näiteks rõhutati aastatel 1343-1345 toimunud Eesti talurahva ülestõus vene rahva olulisust. Leiti, et kindlasti vajas rõhutamist eestlaste ja venelaste koostöö saksa vastases võitluses. Siinkohal kujunes kõige olulisemaks väljatoodud asjaoluks Harjumaa eestlaste saadikute abipalve, mille peale Pihkvast Tartu piiskopkonda tunginud sõjaväega

---

<sup>350</sup> Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee sekretär sm. L. Lentsmann'ile. 25. oktoobril 1952. a. Keskkomitees asutusele tuleva Eesti NSV Ajaloo kohta. Märkusi ja ettepanekuid „Eesti NSV ajaloo“ proovieksemplari kohta. Sept./nov. 1952. ERA.R.2343.3.138, lk 57.

<sup>351</sup> „Eesti NSV ajaloo“ arutlemine TRÜ ajalookateedris 18. okt. 1952. Märkusi ja ettepanekuid „Eesti NSV ajaloo“ proovieksemplari kohta. Sept./nov. 1952. ERA.R.2343.3.138, lk 127.

<sup>352</sup> Eesti NSV ajalugu 1952.

<sup>353</sup> Laul 1970, lk 37.

<sup>354</sup> Medijainen 2008, lk 14.

ühinesid ka Harjumaalt orduvägede ülemvõimu eest taandunud eesti väesalgad. Eestlased abistasid vene sõjaväge võitluses orduvägede vastu just kõige kriitilisemal momendil.<sup>355</sup> Ehk just eeltoodud näide iseloomustab kõige paremini raamatu vaimset hoiakut – eestlaste ja venelaste ühist võitlust ühise vaenlase vastu.

Nõukogude Eesti ajaloo periodiseerimise aastatel 1944-1952 võtab kokku 1954. aastal ilmunud artiklite kogumik *Eesti ENSV ajaloo periodiseerimisest*. Kogumiku eesmärgiks oli anda ülevaade seni tehtud uurimustest periodiseerimise vallas.<sup>356</sup> 1954. aastal ilmunud artiklite kogu koostati tegelikult 1952. aasta 10.-12. juulil Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna sessioonil Tallinnas ENSV TA Presiidiumi ruumides peetud ettekannete alusel. Sellest tulenevalt, et kogumik pandi kokku tegelikult juba 1952. aasta suvel, seega enne teose *Eesti NSV ajalugu* ilmumist, peab sündmust käsitlema ühe olulise momendina Nõukogude Eesti ajalookäsitluse koostamisel.

Vastavalt 1952. aasta *Eesti NSV ajalugu* üldkäsitluse impressumile anti raamat ladumisele 22. novembril ja trükki juba kaks päeva hiljem, 24. novembril.<sup>357</sup> Sedavõrd lühikesest ajavahemikust järeldub, et tegelikult oli raamat laotud tunduvalt varem. Kuigi Naan rõhutab raamatu eessõnas olulise sündmusena teose valmimisel 1951. a. novembris ja detsembris peetud arutelusid,<sup>358</sup> võis pitseerida raamatu ilmumise 1952. aasta 10.-12. juuli Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakonna sessioon ehk et just seal anti käsikirjale lõplik kinnitus ja viidi sisse ehk veel maketti parandusi.

1952. aasta suvel 10.-12. juulil peetud Teadusliku sessiooni töökäik kujutas endast kolmepäevaseid istungeid ja diskussioone. 10. juuli hommikune istung algas Gustav Naani kui Ühiskonnateaduste Osakonna akadeemilise-sekretäri kohusetäitja (ENSV TA asepresidendi) avasõnaga. Akadeemik G. Aleksandrov astus üles ettekandega *Marksistliku dialektika edasiarendamine V. Stalini keeleteaduslikes töödes*. Filosoofiateaduste kandidaat N. Simonenko esines ettekandega *Tunnetusteooria ja ajaloolise materialismi küsimuste loov edasiarendamine J. V. Stalini keeleteaduslikes töödes*. Õhtusel istungil tegi ettekande

---

<sup>355</sup> Märkmeid teose „Eesti NSV ajalugu“ proovieksemplari kohta. Märkusi ja ettepanekuid „Eesti NSV ajaloo“ proovieksemplari kohta. Sept./nov. 1952. ERA.R.2343.3.138, lk 7.

<sup>356</sup> Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Eessõna. Eesti NSV Teaduste akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn 1954.

<sup>357</sup> Eesti NSV ajalugu 1952.

<sup>358</sup> Samas.

ajalooteaduse doktor H. Moora teemal *Eesti ajaloo ürgkogukondliku korra ajajärgu periodiseerimine*. Ajalooteaduse doktori N. Tšeboksari ettekande teemaks oli *Etnograafiliste materjalide tähtsus Nõukogude Baltimaade rahvaste tekkimise uurimisel*. 11. juuli hommikul istungil esines ajalooteaduste kandidaat A. Vassar ettekandega *Eesti ajaloo feodalismi ajajärgu periodiseerimine*. A. Predtšetšenski ettekande teemaks oli *Dekabristide kaasaegne T. Bock ja ENSV TA tegevliikmel J. Saatil Eesti ajaloo kapitalismi ajajärgu periodiseerimine*. Õhtusel istungil käsitles V. Maamägi<sup>359</sup> teemat *Eesti ajaloo nõukogude ajajärgu periodiseerimine*.<sup>360</sup> Ettekannetele järgnesid läbirääkimised. 12. juuli hommikul istungil esines filosoofiateaduste kandidaat L. Raud ettekandega *Eesti kirjanduse ajaloo periodiseerimine* ja dotsent A. Kask *Eesti kirjakeele ajaloo periodiseerimine*, R. Viidalepp *Eesti rahvaluule ajaloo periodiseerimine*. Õhtune istung pühendati läbirääkimistele ja kokkuvõtetele.<sup>361</sup>

Artur Vassar väitis juba 1948. aasta ettekandes, et kõige õigem on vaadelda Eesti ajalugu vastavalt ühiskondlik-majanduslikele formatsioonidele läbi nelja ajastu: ürgkogukondlik kord, feodalism, kapitalism, sotsialism.<sup>362</sup> 1954. aastal ilmunud kogumiku peatükid olidki vastavalt koostatud. Ürgkogukondliku korra periodiseerimisest Eesti NSV territooriumil (Harri Moora), Eesti NSV ajaloo feodalismi ajajärgu periodiseerimisest (Artur Vassar), Eesti NSV ajaloo kapitalistliku formatsiooni periodiseerimisest (Joosep Saat) ning katse periodiseerida sotsialistlikku formatsiooni Eesti NSV ajaloos (Viktor Maamägi).

### 3.2.2. Periodiseerimise genees

Eelneva põhjal võib järeldada, et süsteemse ajaloo ümberkirjutamisega sai alata 1947. aastast. Nimelt 1946. aasta ilmumata jäänud *Eesti ajalugu*, mille toimetajaks oli Hans Kruus, kujutas endast veel suhteliselt leebet ajalookäsitlust. Karotamme poolt 1947. aastal välja toodud periodiseerimise põhipunktid kujunesid aga olulisteks ideoloogilisteks orientiirideks edasisele tööle. Neid parteiliidri poolt visandatud suuniseid tuli Nõukogude Eesti ajaloo

<sup>359</sup> Teadusliku kraadita (Autori märkus)

<sup>360</sup> Ühiskonnateaduste osakonna teaduslik sessioon. 10.-12. juulini 1952. a. Ühiskonnateaduste osakonna teadusliku sessiooni (10.-12. juulini 1952) materjalid. ERA.R.2343.2.89, lk 3.

<sup>361</sup> Samas, lk 4.

<sup>362</sup> Vassar, A. Eesti ajaloo periodiseerimisest. ENSV TA AJALOO INSTITUUT. 1948. ERA.R.2343.3.40, lk 5.

periodiseerimisel järgida. Karotamme poolt väljaõeldu markeeris nõukoguliku ajaloo käsitluse algust.

Teine oluline moment ajaloo periodiseeringu geneesis on A. Vassara kolmeteistkümnest punktist koosnev periodiseerimiskava, mille ta tõi välja 1948. aasta 14. juunil *TRÜ teaduslikul sessioonil*. Kui Karotamme poolsed Nõukogude Eesti ajaloo periodiseerimise põhipunktid kujutasid endast vaid märksõnu, siis selle Vassara poolne edasiarendus kujutab endast juba ideoloogiakaanonitele toetuvat ja eriteadlase poolt sõnastatud kava. Selle olulisust uue ajalookäsitluse koostamisel kinnitab teiste ajaloolaste poolne lojaalne tunnustus.

Ilmavalgust mitteräänud õpiku *Lühike Eesti ajalugu* (mis pidi kujutama endast Eesti ajaloo õpikut) koostamine kujutas endast aastatepikkust tööd uue ajaloo käsitluse konstrueerimise kallal, mille eesmärgiks oli periodiseerida kogu Nõukogude Eesti ajalugu. 1952. aasta juulis periodiseerimisküsimust puudutavate artiklite põhjal kokku pandud kogumik *Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest*, on tegelikult omamoodi märgilise tähendusega. Trükivalgust leidis kogumik alles 1954. aastal. Siinkohal sai ehk määravaks tõsiasi, et kõigepealt oli vaja välja anda üldteos Nõukogude Eesti ajaloost ja alles siis sai trükki minna artiklikogumik. Seega võib öelda, et Nõukogude Eesti ajaloo periodiseerimine sai esmakordselt kaante vahele 1952. aastal ilmunud teoses *Eesti NSV ajalugu*. See teos võttis endas kokku kogu vaadeldava ajastu ajaloolaste eesmärgipärase periodiseerimistöö. Periodiseering põhineb suures osas 1948. aasta TRÜ teaduslikul sessioonil Artur Vassara poolt avalikustatud periodiseerimise kaval.

*Eesti NSV ajalugu* köide oli sedavõrd kõrgel tasemel ideoloogiline üllitis, et sai vundamendiks Eesti ajalookäsitlusele kogu okupatsiooni ajaks. Marksistlik-leninlik ajalookäsitlus oli loodud, see tugines Eesti ajaloo periodiseeringule vastavalt ühiskondlik-majanduslikele formatsioonidele läbi nelja ajastu. Olgugi, et Stalini isikukultuse hukkamõistmise järel kadus 1952. aasta üldkäsitlus käibest, ei muutunud periodiseerimise üldkontseptsioon.

## EKSKURSS: *HOMO SOVIETICUS* E KASVATAMINE

Kui vaatleme ajalooteadvust mineviku meenutamise, oleviku tõlgendamise ja tuleviku ootamise kompleksse seosena, on inimese ajalooteadvuses tegemist alati palju enamaga kui üksnes minevikuga. Nimelt kujuneb mineviku teadmine kaasaja sündmuste tõlgendamiseks, millest omakorda tuleneb tuleviku ootus.<sup>363</sup> Ajalooteadvus realiseerib seda kolme ajamõõtmel sisemist seost ja võimaldab seeläbi minevikul otsekui üle meenutuse olevikku kõnetada ning avada tulevik. Sellest tulenevalt on ajalooline meenus sotsialiseerimise kommunikatiivne protsess, teisisõnu teeb ajalookirjutus võimalikuks identiteedi kujundamise. Muutub aga ideoloogia, muutub ka ajalookirjutus. Taolist sümbioosi võiks Magnus Ilmjärve sõnade kohaselt nimetada kui *ideoloogilisest lubatavusest lähtumist*<sup>364</sup>.

Satirist Aleksander Zinovjev<sup>365</sup> võttis Nõukogude Liidus elanud inimese kohta kasutusele kriitilise mõiste *homo sovieticus*, viitamaks tolle ühiskonnaliikme spetsiifilisele olemusele, kelle teadvuses pidid juurduma ühtsed nõukogulikud arusaamad ja väärtused.<sup>366</sup> Sellise mentaliteedi kujundamisel sai oluliseks teguriks justnimelt ajalooteadus kui propagandarelv ja ideoloogile kasvatusvahend.<sup>367</sup> Tuginedes väitele, mille kohaselt uuritava perioodi poliitilise reaalsuse konstrueerimine oli oluliseks inimese identiteeti määravaks faktoriks,<sup>368</sup> mängis just ajalookirjutus põhirolli inimese kujundamisel. Oli vaja luua *homo sovieticuse habitus*. Tulenevalt sellest, et *habitus* töötab ainult seoses konkreetse sotsiaalse väljaga, sai oluliseks kasvatada patriootilisi tundeid ning võitlust kommunistlike ideede eest. Tähtsaks sai rahvuslike väärtuste asendamine pealesurutud nõukoguliku patriotismiga, mille eesmärgiks oli, et igaüks tunneks end nõukogude inimesena, mitte näiteks eestlase või lätlasena.<sup>369</sup> Nii

<sup>363</sup> Rösen, Jörn. Ajaloolise mõtestamise struktuurid. Tõlkinud Mart Kivimäe. Tuna. Nr 2. 1999, lk 29.

<sup>364</sup> Ilmjärv, Magnus. Eesti ja teiste Balti riikide 1930. Aastate välispoliitika kodu- ja välismaa kirjanduses. Acta Historica Tallinnensia. Nr 2. 1998, lk 79.

<sup>365</sup> Aleksandr Zinovjev (29. oktoober 1922 – 10. mai 2006) – Venemaa filosoof, sotsioloog, kirjanik, kunstnik. Nõukogude ajal avaldas Läänes nõukogude korra kohta kriitilisi tekste, mistõttu oli ta 1978. aastal sunnitud emigreeruma. 1983. aastal andis välja raamatu „Homo sovieticus“. Vt Aleksandr Zinovjev. Üliinimine. (Peatükk jutustusest "Gloaalne inimpea"). Tuna, Nr 2. 2007, lk 10.

<sup>366</sup> Pilve, Eli. Ideoloogiline kasvatus Nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSVs. Eesti Mälu Instituut. <http://www.mnemosyne.ee/publikatsioonidpublications/lang/et>. Otsing 23.10.2011.

<sup>367</sup> Kreegipuu 2007, lk 46.

<sup>368</sup> Ventsel, Andreas. „Meie“ konstrueerimine Eesti poliitilises retoorikas 1940.-1953. a. magistritöö. Tartu Ülikool Semiootika osakond. Tartu 2005, lk 8.

<sup>369</sup> Pilve, Eli. Ideoloogiline kasvatus Nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSVs. Eesti Mälu Instituut. <http://www.mnemosyne.ee/publikatsioonidpublications/lang/et>. Otsing 23.10.2011.

pidi kujunema ühetaoline ja -näoline *homo sovieticus*, kes läbi doxilise suhte maailmaga ei tõstata küsimust konkreetse ühiskonna eksisteerimise legitiimsuse kohta. Kui ajalooteadusele sai iseloomulikuks käsitletaval perioodil üksiku fakti laiendamine üldkehtivaks väiteks,<sup>370</sup> kujunes tegelikkuses seesugune lähenemine kogu ühiskonnaelu korraldamise lähtepunktiks. Teisisõnu *homo sovieticus* ei tohtinud tunnistada võimalust, et asjad võiksid maailmas olla teistmoodi. Tulenevalt ühest kindlast ajalookäsitlusest pidi kehtivaks saama üks maailmavaade, mille ainuõigsuses ei tohtinud tekkida kahtlust. Tegelikkuses on marksistlik-leninistlik ajalookäsitlus üks mineviku mõtestamise viise, mille peamiseteks nõrkusteks on teleoloogilisus ja äärmine sallimatus konkureerivate teooriate vastu. Muidugi: iga ajalookäsitlus, millel puudub ambitsioon seletada maailma kõikehõlmavalt, muutub mõttetuks juba enne kui see luuakse.<sup>371</sup> Ometi on küsimuse selles, milliseid vahendeid on teoreetikud valmis rakendama, milliseid jõude mobiliseerima, et kehtestada oma maailmakäsitluse ainukehtivus.

*Homo sovieticuse* kujundamisel läbi marksistlik-leninliku maailmakäsitluse jookseb väga selge paralleelliin vene rahva mõõdutundetu ülistamisega. Selle kuulutamine messiaks, kõikide teiste rahvaste arengu mõjutajaks ja suunajaks, kellega tal ajalooliselt kokku tuli puutuda. Teiste sõnadega polnud olukord nõukogudeajal võrrelduna 19. sajandiga muutunud. Eesmärgipärane võimudepoolne töö ühetaolise inimese kujundamiseks on sulaselge venestamine, mittevenelase muutmine venelaseks.<sup>372</sup>

---

<sup>370</sup> Selart 1997, lk 34.

<sup>371</sup> Vilar, Pierre. *Constructing Marxist history. - Constructing the past.* Jacques Le Goff; Pierre Nora. Cambridge University Press. UK 2011, lk 80.

<sup>372</sup> Karjahärm, Toomas. *Vene impeerium ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiaid.* Argo. Tallinn 2012, lk 90.

## KOKKUVÕTE

Ajalooteadus nõukogude ajal oli oma väga selgete erijoontega. Tihti jääb võrrelduna tänapäevase ajalooteadusega mulje, et ajalooteadusest võib rääkida sõjajärgses Eestis sel perioodil tinglikult. See on ilmselt totalitaarsete süsteemide iseloomulik joon, et nad püüavad enda eksistentsi määratleda teleoloogiliselt ja historitsistlikult. Teiste sõnadega oleviku ja tuleviku õigustus pidi, magistritöös uuritava perioodil, peituma minevikus.

Seesugune ideoloogiline maailmakäsitlus on tegelikkuses teaduse surm. See tähendab, et ajalugu ei mahu vähemalt osaliselt teaduse kui uute teadmiste saamiseks mõeldud tegevuste hulka. Taoline teaduslike uuringute allutamine riiklikule tellimusele ja kontrollile, muutis teaduse ühiskondlik-riikliku süsteemi osaks. Surudes maha iseseisva mõtlemise välistati teaduslike järelduste tegemine. Päris absolutiseerida muidugi ilmselt ka ei tohi, sest üksikuurimuste puhul sai ikkagi tuua käibesse uut faktilist materjali, kuid ka uus materjal pidi sobituma etteantud ideoloogilisse raamistikku. Ette oli antud skeem ja see tuli täita sobiva historiograafilise materjaliga. Lühidalt öeldes: ajaloolaste ülesandeks jäi ideoloogiliste tõdede illustreerimine faktidega.

Mitte kohe peale teise nõukogude okupatsiooni algust ei suudetud hävitada iseseisvusajast pärit kriitilise ajalooteaduse rudimente. Ajaloo kui teadusliku distsipliini kujunemisaeg Eesti Vabariigis oli suhteliselt lühike ning professionaalide hulk polnud teab kui suur. Teine maailmasõda hävitas nende hulka drastiliselt, kuid midagi jäi ju ikka alles. Teisisõnu: Eesti Vabariigi ajal kujundatud ajalooteaduslik-professionaalne *väli* polnud päriselt välja juuritud. Selle kandjateks olid näiteks Hans Kruus, kes toetus teise nõukogude okupatsiooni algaastatel Nikolai Karotammele. Teadusliku ajalooteaduse sugemetega ajalookirjutus mõnda aega säilis. Välja hävitamine leidis aset järkjärgult, sest ideoloogia surus peale oma reeglid. Piiratud infolevi, tsensuur ja kindlaks määratud sõnakasutus ajalookirjutuses said määravateks. Teisalt hakkasid olulist rolli mängima ajaloolastele pealesurutud uurimisteedad. Eesti ajaloo periodiseeringu ja üldkäsitluse koostamine kujunesid prioriteediks number üks. Tulenevalt asjaolust, et ajalookirjutus uues võtmes vajab vastava taustaga inimesi, sai esmaseks ülesandeks ajalooteaduses uue sobiva teadlaskonna loomine.

TRÜ, PAI ja ENSV TA Ajaloo Instituut kujutasid endast vajalikku organisatsioonilist alust uue teaduse ja teadlaskonna kujundamiseks. Siinkohal, tulenevalt asjaolust, et just vastrajatud Ajaloo Instituudi ülesandeks sai Eesti ajalookäsitluse koostamine, mängis see struktuuriüksus kõige olulisemat rolli – rajas vundamendi uuele ajalooteadusele. Marksistlik – leninistlikust käsitlusest lähtuv ajalookirjutus nõudis, nagu eelpool juba mainitud, vastavat kaadrit. Seetõttu kujunes oluliseks noorte ajaloolaste koolitamine. 1947. aastal Ajaloo Instituudi juures avatud aspirantuuris oli peaarõhk suunatud just ideoloogilisele kasvatamisele. Teaduslike töötajate tööpäevikud, kohustuslikud teoreetilised poliitkasvatuslikud seminarid, teoreetiliste poliitkasvatuslike referaatide kirjutamine ja ranges ideoloogilises raamistikus ajaloo uurimise õigustamine ning kohustuslikus korras vene keele õppimine, kandsid endas eelkõige poliitilise kontrolli kui erialase kvalifikatsiooni tõstmise eesmärki.

1950. aasta EK(b)P KK VIII pleenum, pealtnäha võimuvõitlus, muutis radikaalselt teadusmaastiku. Pleenumi otsusest tulenevalt vahetati teadlased välja ebateadlaste vastu, mis kujunes teadusliku tehismaastiku kujundamise kulminatsiooniks. Leidis aset *habituse* muutus - ideoloogiline raamistus varjutas professionaalses tegevuses teadusliku, tinglikult ideede kandjad vahetati organisaatorite vastu. Teisiti öeldes, ajalooteaduse suunajad, kes tegutsesid intellektuaalsete veendumuste põhjal, asendati võimudele sobivamate administratiivsete teadustöötajatega, kelle tegevust suunas üksnes võimutruudus. Eksisteeris ainult lubatud ideoloogia – eksisteerida sai ainult üks *õige* arusaam ajaloo kulgemisest. Elades taolises raamistuses sai riigipoolsel toetusel oma ametit pidada vaid tellimustöö täitja, mitte iseseisvalt mõtleja, oma teadustöö credost kinnipidav aus uurija.

Mineviku tunnetamine on lõputu protsess, samas ikka ja jälle on üritatud mahutada kogu ajalugu nõ ühtede kaante vahele – eesmärgiks koostada üldkäsitlusi, mis koondaks endas ajalugu kogu mahus. Seesugust tegevust ei saa taunida. Niisugune ajalookirjutuse formaat, nagu üldkäsitlus on ka demokraatliku teaduskultuuriga maades levinud. Tunduvalt teise varjundi saab aga see tegevus juhul kui, võetakse eesmärgiks finaalse ainutõe kuulutamine. Kui ei arvestata ajalooteadusliku tunnetuse relatiivsusprintsiibiga, siis satutakse lõksu. Juba ainuüksi arusaam, et mineviku, oleviku ja tuleviku vahele on võimalik ehitada sild, viitab teleoloogilis-historitsistlikule ühiskonnakäsitlusele. Nõukogude Eesti ajalooteaduse ülesandeks pidi saama ennekõike poliitilise reaalsuse, teise nõukogude okupatsiooni legitimeerimine. Selle ainuvõimalikuks viisiks oli Eesti ajaloo interpreteerimisel marksistlik-

leninliku ühiskonnateooria rakendamine. Ülesande täitmine eeldas uue periodiseeringu koostamist, mis pidi olema viidud kooskõlla kehtiva NSV Liidu *resp* Venemaa ajaloo ametliku käsitlusega.

Olenemata sellest, et eesti ajalooga hakati tegelema kohe peale okupatsiooni kehtestamist, tuleb tõdeda, et periodiseerimine tõusis päevakorraale alates 1947. aastast. Nimelt kujunesid Karotamme poolt 1947. aastal välja toodud periodiseerimise põhipunktid olulisteks ideoloogilisteks orientiirideks periodiseerimisküsimuse lahendamisel. 1946. aastal ilmumata jäänud *Eesti ajalugu*, mille toimetajaks oli Hans Kruus, kujutas endast veel suhteliselt ideoloogiavaba ajalookäsitlust, mille struktuuris ei peegeldunud marksistlik-leninistlik lähenemine. 1948. aasta 14. juunil *TRÜ teaduslikul sessioonil* Vassara kolmeteistkümnest punktist koosnev periodiseerimiskava kujutas endast ideoloogiliselt sõnastatud ja läbitöötatud kindlamõttelist üllitist. Kava olulisust uue ajalookäsitluse koostamisel kinnitab teiste ajaloolaste poolne lojaalne tunnustus.

Ilmumata õpik *Lühike Eesti ajalugu* koostamine kujutas endast tööd uue ajaloo käsitluse konstrueerimise kallal, mille eesmärgiks oli periodiseerida kogu Eesti ajalugu. 1952. aasta juulis periodiseerimisküsimust puudutavate artiklite põhjal kokku pandud kogumik *Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest*, on tegelikult märgilise tähendusega. Trükivalgust leidis kogumik alles 1954. aastal. Siinkohal sai ehk määravaks tõsiasi, et kõigepealt oli vaja välja anda üldteos Nõukogude Eesti ajaloost ja alles siis sai trükki minna artiklikogumik. Seega võib öelda, et Nõukogude Eesti nõukogulik ajaloo periodiseerimine sai esmakordselt kaante vahele 1952. aastal ilmunud teoses *Eesti NSV ajalugu*. See ühendas endas kogu vaadeldava ajastu ajaloolaste eesmärgipärase periodiseerimistöö. *Eesti NSV ajalugu*, oli sedavõrd *kõrgel tasemel ideoloogiline* üllitis, et sai vundamendiks okupeeritud eesti ajaloo mõtestamisele ja kirjapanemisele.

## SUMMARY

This masters thesis titled *History writing in the Soviet Estonia from 1944 to 1952* is about how and with what means did the Soviet Union manage to contain the historiography in the stalinist conceptual framework.

The history writing during the soviet era had very distinct features. Often it seems that the studies at that time can only conditionally be called academic history writing. As a common feature many totalitarian societies have tried to justify their existence teleologically and historicistically. In other words the justification of the present and future had to be rooted in the past. Such ideological interpretation of past events marks the death of the scientific history writing. This means that history will not fit at least partially under the category of creating new knowledge. Of course we cannot generalize as in case of individual research it was possible to take into use new factual material. But even the new material had to fit into the ideological framework – the schematic was given and it had to be filled with suitable content.

As the construction of new treatment of history requires people and institutional framework, this masters thesis is split into three main chapters. The first chapter will describe the background of history studies after the war in Estonia. Due to the fact that during the totalitarian regime, the scientists were not allowed to choose their field of research by themselves, the work will address specifically those who were guiding the choices. They were the representatives of the soviet administrative apparatus, who were supposed to guard that the new studies were producing the results that fit into the ideological approach and if necessary they had to guide the historical community in the right direction. In this chapter the roles of administrators and bearers of the ideology are analyzed.

The second chapter will address the matter of nationalisation of the history writing and the methods used to contain it in the ideological framework which allowed the administration to reproduce historians who believed in the communist ideology. Due to the necessity of cleaning the system of unfavourable people the 8th legislative assembly is considered the landmark event. This chapter addresses the role of the assembly in shaping the research

landscape. Special attention is devoted to the Institute of History of the Academy of Sciences of the Estonian SSR, because that was epicenter of shaping the new history writing.

The third chapter will analyze more narrowly the contents of the history writing. The periodisation of the history of Estonia and its people from the ideological perspective became the main goal. The thesis aims to bring out the different aspects of introducing the new periodisation principle.

In addition the excursus of the thesis undertakes the topic of on growing the homo sovieticus. An attempt is made to answer the following question: what was supposed to be the effect of the constrained and ideologically controlled interpretation of history on the raising of the members of the society.

The subject of history writing during the second Soviet occupation of Estonia is a matter that can not be fundamentally analyzed in just one masters thesis. This is an elaborate and complex issue. The history writing, which we consider as part of science in its modern meaning, was actually combined with social conditions of the time and subordinated to the prevailing ideology.

# KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

## Arhiiviallikad

### Riigiarhiiv (ERA), Tallinn

— ERA.R.2343 Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

### Eesti Riigiarhiivi Filiaal (ERAF), Tallinn

— ERAF.1 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee.

— ERAF.247 EKP Keskkomitee Partei Ajaloo Instituut.

## Biograafiad ja teatmeteosed

— Eesti Entsüklopeedia 7. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 1994.

— Eesti Entsüklopeedia 11: Teadus. Teaduslik peatoim. Anto Raukas. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 2002.

— Eesti Entsüklopeedia 14: Eesti elulood. Toim. Richard Kilgas. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 2000.

— Eesti Majanduse Biograafiline leksikon. 1951-2000. Peatoim. Arno Kõörna. AS Kirjastus Ilo. 2003.

— Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 2. Valgus. Tallinn 1987.

— Eesti teaduse biograafiline leksikon. 1. köide A-Ki. Peatoim. Karl Siilivask. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 2000.

- Eesti teaduse biograafiline leksikon. 2. köide Kj-M. Peatoim. Karl Siilivask. Eesti Entsüklopeediakirjastus. Tallinn 2005.
- Eesti teadlased väljaspool kodumaad. Eesti Teadusliku Instituudi Toimetised. Toim. Teodor Künnapas. Repro Print AB. Stockholm 1984.

## Käsikirjalised materjalid

- Heino Arumäe (s. 1928) intervjuu Tallinnas 27.04.2009. Küsitles Helen Lausma. Autori valduses.
- Kreegipuu, Tiiu. Nõukogude kultuuripoliitika printsiibid ja rakendused Eesti NSV-s aastatel 1944-1954 kirjanduse ja trükikirjanduse näitel. Magistritöö. Tartu Ülikool Filosoofia teaduskond Ajaloo osakond Eesti ajaloo õppetool. Tartu 2005.
- Lausma, Helen. Ea Jansen – elu ja töö. Bakalaureusetöö. Tallinna Ülikool Ajaloo Instituut. Tallinn 2010.
- Ventsel, Andreas. *Meie* konstrueerimine Eesti poliitilises retoorikas 1940. - 1953. a. Magistritöö. Tartu Ülikool Semiootika osakond. Tartu 2005.

## Publitseeritud allikad

- Eesti NSV Teaduste Akadeemia rajamine. Akadeemia presidendi Hans Kruusi mälestused. Katkendid helilindile võetud kahest jutuajamisest ajalookandidaat K. Martinsoniga 1970. a. mais-juunis. - 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat: V vabariikliku teaduskonverentsi (2.-3. nov. 1988) materjalid. Eesti Teaduste Akadeemia. Peatoim. Arno Käärna. Tallinn 1989, lk 39-44.
- EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. I. Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm. Akadeemia. Nr 12. Tartu 1998, lk 2661-2686.

- EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. (II-XI). Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm. Akadeemia. Nr 1-10. Tartu 1999, lk 191- 222; lk 415-446; lk 639-670; lk 863-804; lk 1087-1118; lk 1311-1342; lk 1535-1566; lk 1759-1790; lk 1017-2048; lk 2221-2256.
- Isotamm, Jaan. Saateks. EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. I. Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm. Akadeemia. Nr, 12. Tartu 1998, lk 2656-2660.
- Riigi Teataja. 681. Eesti Teaduste Akadeemia likvideerimise seadus. Nr 68. 17. juuli 1940.
- Riigi Teataja. Riigi Teatajas 1. jaanuarist kuni 25. augustini 1940 ilmunud seadused, seadlused, määrused, korraldused ja teadaanded. Riigi Trükikoja trükk. 1940.

## Kirjandus

- Aarelaid, Aili. Ikka kultuurile mõeldes. Toim. Ott Raun. Virgela. Tallinn 1998.
- Aleksandr Zinovjev. Üliinimene. (Peatükk jutustusest "Globaalne inimpesa). Tuna. Nr 2. 2007, lk 4 - 9.
- Barthes, Ronald. Ajalooteaduse diskursus. Vikerkaar. Nr 9. 1998, lk 58-67.
- Blumfeldt, Evald. Eesti ajaloo ümberhindamise küsimusi. Kodumaa küsimusi I. Nr. 11. Toim. A. Kaelas. Stockholm 1959, lk 12-13.
- Bloch, Mark. Ajaloo apoloogia ehk ajaloolase amet. Tallinn 1983.
- Bourdieu, Pierre. Praktilised põhjused. Teoteooriast. Prantsuse keelest tõlkinud Leena Tomasberg. Tänapäev. Tallinn 2003.
- Eesti ajaloo periodiseerimisest. Eesti Bolševik. EK (b) P KK ajakiri. Nr 17, Tallinn 1948, lk 39-58.

- Eesti NSV ajaloo periodiseerimisest. Eesti NSV Teaduste akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti Riiklik Kirjastus. Tallinn 1954.
- Eesti NSV ajalugu (kõige vanemast ajast tänapäevani). Peatoim: Gustav Naan. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti riiklik kirjastus. Tallinn 1952.
- Eesti Teaduste Akadeemia aastaraamat VIII (35). Koostajad: Jüri Engelbrecht, Mihkel Veiderma, Galina Valmarova. Tallinn 2003.
- Eesti Teaduste Akadeemia: ajalugu. Arenguid ja järeltule. Kalling, Ken; Tammiksaar, Erki. Eesti Teaduste Akadeemia. Tallinn 2008.
- Elango, Õie. EK(b)P Keskkomitee 1950. a. VIII pleenum ja ENSV Teaduste Akadeemia. - 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat: V vabariikliku teaduskonverentsi (2.-3. nov. 1988) materjalid. Eesti Teaduste Akadeemia. Peatoim. Arno Kõörna. Tallinn 1989, lk 45-51.
- Gašev, S. Marksistlik-leninistlik klasside ja klassivõitluse teooria. Rahva Hää. Tallinn, 12.04.1950.
- Grönholm, Pertti. Rahvusliku ebaõnnestumise ajalugu – Eesti Vabariigi aeg Eesti NSV üldkäsitlustes. Ajalooline Ajakiri. Nr 1(104), 1999, lk 43-55.
- Hion, Ene. Kolm meest studios: Hendrik Allik, Gustav Naan, Villem Raam. Valitud minuteid mõttevahetusest. Eesti Raamat. Tallinn 1987.
- Ilmjärv, Magnus. Eesti ja teiste Balti riikide 1930. aastate välispoliitika kodu- ja välismaa kirjanduses. Acta Historica Tallinnensia. Nr 2. 1998.
- Isotamm, Jaan. Saateks. EK(b)P Keskkomitee VIII pleenumi stenogramm. I. Tõlkinud Mart Arold ja Jaan Isotamm. Akadeemia. Nr 12. Tartu 1998, lk 2656-2660.

- Jansen, Ea. Artur Vassar ajaloolasena. - Eesti ajaloo probleeme: ENSV TA korrespondentliikme Artur Vassara 70. Sünniaastapäevale pühendatud teaduskonverentsi ettekande teesid. ENSV TA AI. Tallinn 1981.
- Jansen, Ea. Humanitaaruuringutest Eesti Teaduste Akadeemias nõukogude ajal. - Eesti Teaduste Akadeemia ülevaateid ja meenutusi. Kronoloogia: 1938–1998. Toim. Jüri Engelbrecht. Teaduste Akadeemia. Tallinn 1998, lk 110-118.
- Kaftanov, S. NSV Liidu kõrgema hariduse minister. Eesrindliku nõukogude teaduse loojad. Rahva Hää. Tallinn. 28.03.1950, lk 3.
- Karjahärm, Toomas. Hans Kruus kaugvaates. - Eesti küsimus. Hans Kruus. Koostajad: Toomas Karjahärm ja Hando Runnel. Ilmamaa. Tartu 2005, lk 7-19.
- Karjahärm, Toomas ja Sirk, Väino. Kohanemine ja vastupanu. Argo. Tallinn 2007.
- Karjahärm, Toomas. Oleviku minevikud. Ajaloolase käsiraamat. Argo. Tallinn 2010.
- Karjahärm, Toomas. Vene impeerium ja rahvuslus: moderniseerimise strateegiaid. Argo. Tallinn 2012.
- Karotamm, Nikolai. Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei ajaloo küsimusi. Eesti bolševik. EK(b)P KK ajakiri. Nr 15, Tallinn 1947, lk 19-43.
- Karotamm, Nikolai. Kõne I eesti noorsoo kongressil 26. jaanuaril 1945. a. - Uut elu ehitades. Kõnesid ja kirjutisi 1945./1946. aastal. Poliitiline kirjandus. Tallinn 1946, lk 5-16.
- Kivimäe, Jüri ja Kivimäe, Sirje. Eesti ajalooteadus Eesti Teaduste Akadeemia asutamise aegu. - 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat: V vabariikliku teaduskonverentsi (2.-3. nov. 1988) materjalid. Eesti Teaduste Akadeemia. Tallinn 1989.

- Kivimäe, Jüri. Mnemosyne köidikud. Ajalood, elulood ja mälu. Vikerkaar. Nr 10-11, 2003, lk 84-89.
- Kreegipuu, Tiiu. Ajaloo rakendamine propagandarelvana ehk kuidas kujundati ajalookäsitlus Nõukogude võimu kehtestamisest 21. juunil 1940 Nõukogude Eesti ajakirjanduses aastatel 1945-1960. Tuna. Nr 3, 2007, lk 46-69.
- Kruus, Hans. Eesti ajalugu saksa fašismi vastu. Moskva 1943.
- Kruus, Hans. Jüriöö ülestõusu ajaloolised käsud tänapäevale. ENSV Riiklik Kirjastus. Moskva 1943.
- Kruus, Hans. Eesti NSV Teaduste Akadeemia asutamisest. - Eesti NSV Teaduste Akadeemia. Tagasivaated. Uurimissuunad. Liikmeskond 1946-1971. Tallinn 1971, lk 7-20.
- Kruus, Hans. Uue ajajärgu alguses. Ajaloo Ajakiri. Nr 1, 1941, lk 3-7.
- Kuidas see kõik algas? Ajaloodoktor Ea Jansen 70. Kleio. Ajaloo Ajakiri. Nr 5/6. 1992, lk 81-82.
- Kultuuride analüüs. Danesi, Marcel ja Perron, Paul. Tõlkinud Ene-Reet Soovik. Valgus. 2005.
- Kuuli, Olaf. Eesti ajaloo kirjutamisest Stalini ja Hruštšovi ajal. Tallinna Raamatutrükikoda. Tallinn 2008.
- Kuuli, Olaf. Stalini-aja võimukaader ja kultuurijuhid Eesti NSV-s (1940-1954). Tallinna Raamatutrükikoda. Tallinn 2007.
- Laas, Jaan. Teadus diktatuuri kütkeis. Eesti teadusest ja kõrgharidusest natsionaalsotsialistliku ja sovetliku teaduspoliitika raames. Epikriis. Argo. Tallinn 2010.

- Laosson, Max. ÜK(b)P ajaloo lühikursuse ilmumise puhul. Looming. Nr 8. 1940, lk 797-796.
- Laul, Endel. Leninlik etapp eesti ajalooteaduses. Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut. Eesti raamat. Tallinn 1970.
- Laul, Endel. Viktor Maamägi 70. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused. 37/1. 1988, lk 104-106.
- Liebman, Abe. Eesti rahva võitlus Eestimaa Kommunistliku Partei juhtimisel Nõukogude võimu kehtestamise eest Eestis. Rahva Hää. Nr 166 (1696). 15. juuli 1948.
- Liim, Allan. Hans Kruus. Eesti ajalugu elulugudes. 101 tähtsat eestlast. Koostanud Sulev Vahtre. Olion. Tallinn 1997.
- Liivik, Olev. Tagasivaade 1950. aasta märtsipleenumile. Kas venelased ja Venemaa eestlased saavutasid võidu „juunikommunistide” ja „korpusemeeste” üle? Tuna. Nr 1. 2010, lk 55-58.
- Martinson, Helle. Teaduspoliitika probleeme Eestis. Eesti Majandusarengu Instituut. Tallinn 1991.
- Medijainen, Eero. Ajaloo ja poliitika piiridel. Mõisteid ja mõtisklusi. Koolibri. Tallinn 2008.
- Mertelsmann, Olaf. Sovetiseerimise mõistest. - Kõige taga oli hirm: kuidas Eesti oma ajaloost ilma jäi. Koostanud Sofi Oksanen ja Imbi Paju. Tallinna Raamatutrükikoda, Tallinn 2010, lk 27-42.
- Mikli, Marika. Meie intervjuu. Vestlus Ea Janseniga. Vikerkaar. Nr 5/6, 1995, lk 153-162.

- Naan, Gustav. Eesti kodanlike natsionalistide ideoloogia reaktsiooniline olemus. Poliitiline kirjandus. Tallinn 1947.
- Paju, Imbi. Valel on pikad jalad. - Kõige taga oli hirm: kuidas Eesti oma ajaloost ilma jäi. Koostanud Sofi Oksanen ja Imbi Paju. Tallinna Raamatutrükikoda, Tallinn 2010, lk 176-196.
- Pinn, Voldemar. Kes oli Nikolai Karotamm? I. Kultuuritragöödia jälgedes. Kompartei kolmest sekretärist Karl Särest, Nikolai Karotammest, Johannes Käbinist. Haapsalu Trükikoda, 1996.
- Popper, Karl. Historitsismi viletsus. Toim. Kalju Uiho. Olion. Tallinn 2000.
- Rebas, Hain. Beroende och opposition. En studie i 1950-tales sovjetestnika historieskrivning. Historisk Tidskrift. Nr. 4. 1978, lk 417-439.
- Rebas, Hain. Marksistliku ajalookäsitluse eeskujulik näidisteos eesti keeles. Ajaloo ajakiri. Nr 1. 1941, lk 8-9.
- Remmel, Atko. Religioonivastase võitluse korraldusest. Ajalooline Ajakiri. Nr 3. 2008, lk 245-279.
- Riismaa, Kädi ja Siilivask, Karl. Teadustegevuse ümberkorraldused Eestis aastail 1940-1941. - 50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat: V vabariikliku teaduskonverentsi (2.-3. nov. 1988) materjalid. Eesti Teaduste Akadeemia. Peatoim. Arno Käärna. Tallinn 1989, lk 30-38.
- Rösen, Jörn. Ajaloolise mõtestamise struktuurid. Tõlkinud Mart Kivimäe. Tuna. Nr 2. 1999, lk 29-36.
- Zerubavel, Eviatar. Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past. London: University of Chicago Press. 2004.

- Zubkova, Jelena. Baltimaad ja Kreml 1940-1953. Vene keelest tõlkinud Margus Leemets. Varrak. Tallinn 2009.
- Selart, Anti. Kuidas Artur Vassar eestlased ja venelased sõbraks kirjutas. Kleio. Ajalooajakiri. 4 (22), 1997, lk 32-35.
- Tamm, Marek. Hayden White ja „keeleline pööre“ ajaloofilosoofias. Tuna. Nr 1, 2003, lk 128-133.
- Tamm, Marek. Jüriöö-tekst eesti kultuuris. Looming. Nr 3, 1998, lk 401-411.
- Tannberg, Tõnu. 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu. „Eesti süüasi“ (1949-1951) Moskvast vaadatuna. Tuna. Nr 3. 2001, lk 120-125.
- Tannberg, Tõnu. Kreml ja Baltikum aastatel 1940-1953: kuidas sovetiseerida Balti riike. Autorist ja tema raamatust. - Zubkova, Jelena. Baltimaad ja Kreml 1940-1953. Vene keelest tõlkinud Margus Leemets. Varrak. Tallinn 2009, lk 252-257.
- Tannberg, Tõnu. Kuidas valmistati ette 1950. aasta märtsipleenumit. ÜK(b)P Keskkomitee otsus „puudustest ja vigadest“ EK(b)P KK töös. Tuna. Nr 1. 2010, lk 120-123.
- Tannberg, Tõnu. Nõukogude aja uurimisest Venemaal: uuemad arhiiviteatmikke ja allikaõpetuslikke käsiraamatuid. - Ajaloolise tõe otsinguil I. Toim. Enn Tarvel. Tallinn 1999, lk 89-104.
- Tarvel, Enn. Eesti lähiajaloo periodiseerimisest. - Ajaloolise tõe otsinguil I. Toim. Enn Tarvel. Tallinn 1999, lk 105-121.
- Undusk, Jaan. Retooriline sund Eesti nõukogude ajalookirjutuses. - Võim ja kultuur. Eesti Kirjandusmuuseum. Tartu 2003, lk 41-68.
- Vassar, Artur. Jüriöö ülestõus. Edasi. Tartu 25.04.1950.

- Veispak, Teet. Ajalooteadusest kui venestuse ideoloogia kandjast (1944-1952). Looming. Nr 9, Tallinn 1990, lk 1260-1268.
- Vihalem, Paul. Kodanlikud natsionalistid Eesti vanema ajaloo võltsijatena. Rahva Hääl. 11.06.1950.
- Viires, Ants. Eesti ajalugu stalinistlikus haardes. Tuna. Ajalookultuuri ajakiri. Nr 1, 2003, lk 32-47.
- Viires, Ants. Läbi heitlike aegade. Tagasivaade minu elule. Ilmamaa 2011. Tartu.
- Vilar, Pierre. Construcing Marxist history. - Constructing the past. Jacques Le Goff; Pierre Nora. Cambridge University Press. UK 2011, lk 80.
- Vseviiov, David. Stalini hirmumehhanismidest. - Aja vaimud. Kirjutisi 1996-2009. Valgus. Tallinn 2009.
- Vseviiov, David. Tõe osakaal Eesti NSV ajalookirjutuses. - Ajaloolise tõe otsinguil I. Toim. Enn Tarvel. Tallinn 1999, lk 117-121.
- Üleliidulise Kommunistliku (bolševikkude) Partei ajalugu: lühikursus. ÜK(b)P Keskkomitee komisjoni toimetusel. Toim. Olga Lauristin. Moskva: Eesti NSV Riiklik Kirjastus. Moskva 1943.

## Internetiallikad

- Glavlit. <http://www.estonica.org/et/Glavlit/>. Otsing 19.03.2012.
- Kodanlik – natsionalism. [http://www.estonica.org/et/Kodanlik\\_natsionalism/](http://www.estonica.org/et/Kodanlik_natsionalism/). Otsing 28.02.1012.

- Pilve, Eli. Ideoloogiline kasvatus Nõukogude koolitunnis hilisstalinistlikus Eesti NSVs. Eesti Mälu Instituut. <http://www.mnemosyne.ee/publikatsioonidpublications/lang/et>. Otsing 23.10.2011.
- Tamm, Marek. Aeg, lugu ja ajalugu. Kuidas kasutavad ajaloolased aega? [http://tallinn.academia.edu/MarekTamm/Papers/158508/Aeg\\_lugu\\_ja\\_ajalugu.\\_Kuidas\\_kasutavad\\_ajaloolased\\_aega](http://tallinn.academia.edu/MarekTamm/Papers/158508/Aeg_lugu_ja_ajalugu._Kuidas_kasutavad_ajaloolased_aega). Otsing 23.10.2011.
- Truong, Nicolas ja Weill, Nicolas. A decade after his death, French sociologist Pierre Bourdieu stands tall. *Guardian Weekly*, 21.02.2012. <http://www.guardian.co.uk/world/2012/feb/21/pierre-bourdieu-philosophy-most-quoted>. Otsing 27.02.2012.
- Vahtre, Lauri. Eesti rahvuskommunismi Nürnberg. [http://tartu.postimees.ee/210305/esileht/arvamus/160640\\_print.php](http://tartu.postimees.ee/210305/esileht/arvamus/160640_print.php). Otsing 16.02.2012.

# LISAD

**Lisa 1.** Vene Teaduste Akadeemia Ajaloo ja Filoloogia osakonna akadeemiksekretäri kt V.A. Tiškovi ringkiri allasutustele, milles kutsutakse üles andama informatsiooni kõikide kaastöötajate kohta, kes „võltsivad” ajalugu st kes kahjustavad Venemaa rahvuslikke huve

Письмо академика Тишкова руководителям научных учреждений Отделения историко-филологических наук РАН

  
*Российская Академия Наук*  
ОТДЕЛЕНИЕ  
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИХ НАУК  
119991 ГСП-1, Москва В-334  
Ленинский проспект, д. 32-а  
т. 938-17-63, факс 938-18-44

Руководителям учреждений  
ОИФН РАН

№ \_\_\_\_\_  
На № \_\_\_\_\_

№ 14100-1255/119 23.06.09

В соответствии с протокольным решением Бюро Отделения историко-филологических наук РАН «О задачах ОИФН РАН в связи с Указом Президента Российской Федерации от 15 мая 2009 г. № 549 О Комиссии при Президенте Российской Федерации по противодействию попыткам фальсификации истории в ущерб интересам России» просим Вас представить в Отделение информацию:

1. Аниотированный перечень историко-культурных фальсификаций в областях, соответствующих основным направлениям деятельности института (с указанием основных источников, лиц или организаций, формирующих и распространяющих фальсификацию; потенциальную опасность данной фальсификации интересам России; предварительных предложений по мерам научного опровержения фальсификации)
2. Информацию о деятельности ученых Вашего института по разоблачению фальсификаций и историко-культурных концепций, наносящих ущерб интересам России.
3. Контактное лицо или список научных сотрудников, для участия в работе Комиссии ОИФН РАН по анализу историко-культурных фальсификаций, наносящих ущерб интересам России (с телефонами и электронным адресом).

Информацию просим направить в Отделение историко-филологических наук РАН в срок до 26 июня 2009 г.

С уважением,

Заместитель академика-секретаря  
Отделения историко-филологических наук РАН  
Руководитель секции истории ОИФН РАН  
академик

В.А. ТИШКОВ  
(И.О.И.К.)

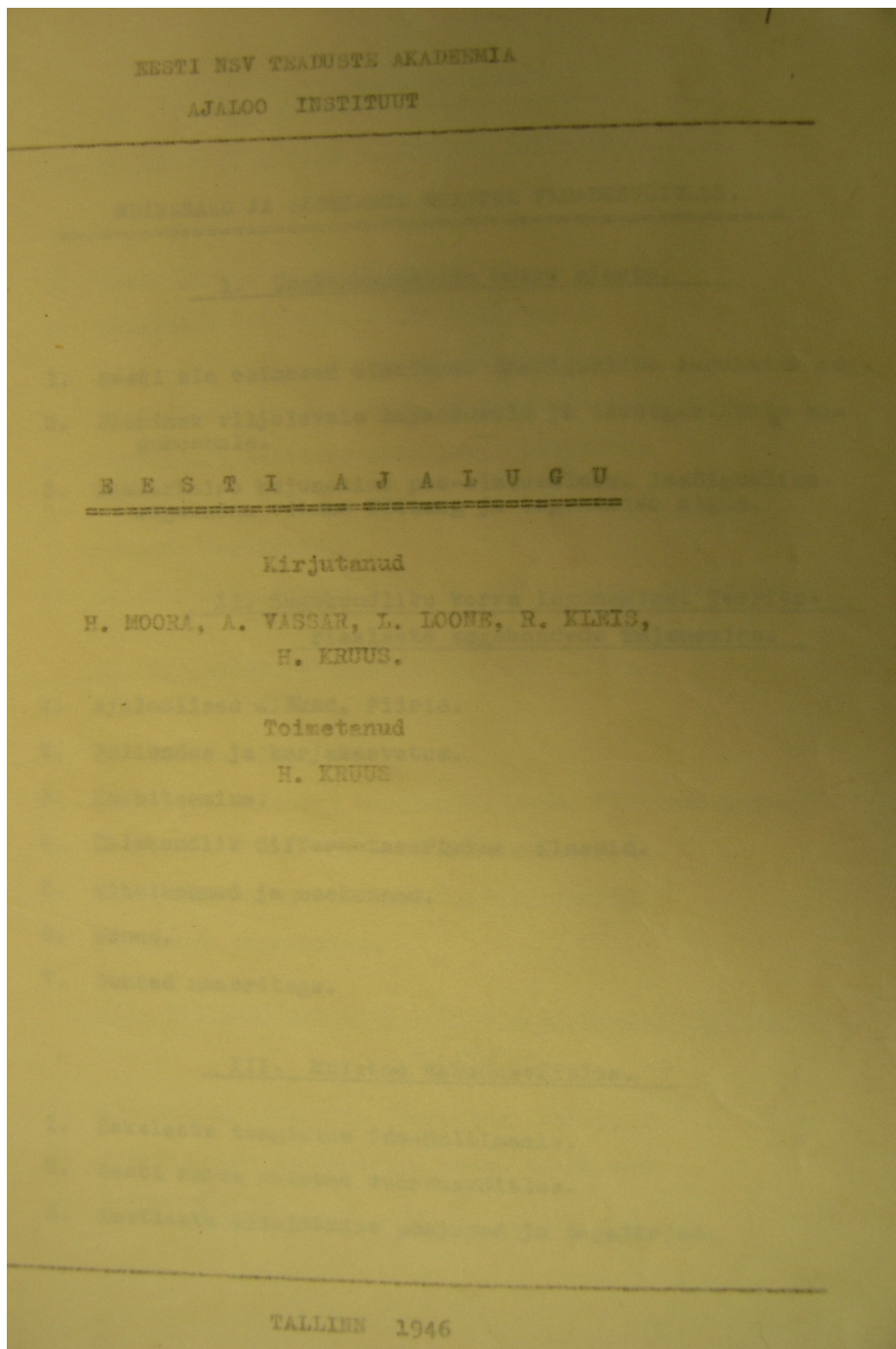
*Allikas: juhendaja Priit Raudkivi erakogu.*

**Lisa 2.** Eesti ajalugu saksa fašismi vastu

SISUKORD :	
Saksa fašistid tahavad röövida eesti rahvalt ka tema ajaloo . . .	1
Tasugem hitlerlastele ka nende eelkäijate veretööde eest . . .	22
Eesti rahva põline võitlus saksa sissetungijate vastu jätkub Suures Isamaasõjas . . . . .	26
Jüriöö tuled põlevad ka Suure Isamaasõja võitluses . . . . .	31
Eesti noored Tasuja jälgedes . . . . .	35
Ühest eesti rahvareeturi kaugest algkujust . . . . .	38
Pärt Suija ja tema meieaegsed pojad . . . . .	41
C. R. Jakobsoni 61. surmapäeva puhul . . . . .	46
Missugusel rindel . . . . .	51
Kahe saksa okupatsiooni rööbasteed Eestis . . . . .	57
„Adolf Hitleri tänav“ Tallinnas . . . . .	61
Milleks anti saksa fašistide poolt ajutiselt okupeeritud Balti- maadel nn. „omavalitsus“ . . . . .	64
Raskesti haavatud, kuid ikka tõusev rahvas . . . . .	69
Meie võitluse au nimel . . . . .	74

Allikas: *Kruus, Hans. Eesti ajalugu saksa fašismi vastu. Moskva 1943.*

Lisa 3. Eesti ajalugu



MUINASAEG JA EESTLASTE MUISTNE VABADUSVÖITLUS.

- 1. Eestlased
- 2. Eestlased
- 1. Eesti ala esimesed elanikud. Emaõigusliku sugukonna
- 2. Üleminek viljelevale majandusele ja isaõiguslikule sugukonnale.
- 3. Maaharimise kujunemine pea-elatusalaks. Isaõigusliku sugukonna viimane õitseng ja lagunemise algus.

II. Sugukondliku korra lagunemine. Territoriaalsete kogukondade kujunemine.

- 1. Ajaloolised alad. Piirid.
- 2. Põllundus ja karjakasvatus.
- 3. Kaubitsemine.
- 4. Ühiskondlik differentseerumine. Klassid.
- 5. Kihelkonnad ja maakonnad.
- 6. Usund.
- 7. Suhted naabritega.

III. Muistne vabadusvõitlus.

- 1. Sakslaste tungimine Ida-Baltimaale.
- 2. Eesti rahva muistne vabadusvõitlus.
- 3. Eestlaste allajärmise põhjused ja tagajärjed.

FEODAAELSE KILLUSTUMUSE AJASTU.

I. Feodaalsete suhete algperiood 1227-1346.

1. Eesti jaotus võrvõimude vahel.
2. Sakslaste vallutuspiiride kujunemine.
3. Liivimaa feodaalide omavahelised suhted.
4. Võrvõimude ja eestlaste vahelkordade kujunemine.
5. Feodalismi Eestisse sissetungi üldjooni.
6. Linnuslõhni aeg.
7. Mõisade tekkimine.
8. Talurahva koormiste tõus ja võlastumine. Mõisakohus.

II. Eestlaste vabadusvõitlus 1343-1345.

1. Jüriöö ülestõus.
2. Eestlased vālisabi taotlemas. Paide "lõbirõõkimised".
3. Eestlaste ülestõusu mahasurumine mandril.
4. Saarlaste ülestõus. Ordu karistusretked.
5. Ülestõusu tagajärjed.

III. Poliitilised olud XIV sajandi keskelt XVI sajandi  
alguseni.

1. Sisetõude jätkumine feodaalide vahel.
2. Vasalkondade osatõõtsuse tõus. Maapäevad.
3. Suhted Venega.

IV. Talurahva olukord pärast Jüriöö Ulestõusu kuni  
XVI sajandi keskeni.

1. Uute mõisade rajamine ja endiste laiendamine.
2. Talurahva maksud ja teokoormised.
3. Sunnismaiseuse kujunemine.
4. Talurahva sotsiaalne liigestus.

V. Linnad ja kaubandus.

1. Linnade areng ja sisekorrastus.
2. Linnade elanikkond ja eestlaste osa selles.
3. Kaubandus.

VI. Reformatsioon ja Vana-Liivimaa feodaalse riik-  
konna kokkuvarisemine.

1. Rooma-katoliku kirik ja rahva usuelu.
2. Reformatsioon.
3. Vene-Liivi sõja algus.
4. Liivimaa tükeldamine naaberriikide vahel.

=====

BEesti ALA RIiKKONDLiiku TÜKELDAMiSE JA SõDADE AEG.

=====

I. Sõjalised võitlused Vana-Liivimaa pärast.

1. Ajajõrgu üldiseloomustus.
2. Venemaa võitlus Liivimaa pärast.
3. Poola-Rootsi-Taani sõjad.

II. Eesti siseolud.

1. Majanduse ja sotsiaalolude arengu peajooned.
2. Ida-Eesti Vene valduses.
3. Lõuna-Eesti Poola valduses.
4. Maavalduse kujunemine ja talurahva olukord Lõuna-Eestis.
5. Põhja-Eesti Rootsi valduses.
6. Talurahva olukord Põhja-Eestis.
7. Saaremaa Taani valduses.

R O O T S I A E G .

I. Gustav II Adolphi ja tema järglaste valitsusaeg.

1. Maa üldolukord.
2. Gustav Adolphi reformid Põhja-Eestis.
3. Reformid Liivimaal (Lõuna-Eestis).
4. Feodalismi süvenemine ja sunnismaisuse riiklik kindlustamine.
5. Vene-Rootsi sõda 1656-1661.

II. Karl XI absoluutistlik valitsus.

1. Mõisade tagastamine.
2. Riigimaade talurahva olukord.
3. Feodaalsete suhete ja talurahva olukorra areng XVII sajandil.
4. Suur näljakaeg Eestis aastail 1695-1697.
5. *Karl XI aegsed reformid ja Eesti talurahva asutamine.*
6. Linnad, kaubandus ja tööstus XVII sajandil.

III. Põhja sõda.

1. Sõja puhkemine.
2. Võitlused Eesti- ja Liivimaa pärast ja nende liitmine Venega.
3. Eesti- ja Liivimaa Venega liitmine ajalooline tähtsus.

Allikas: Eesti ajalugu tiitelleht. Eesti ajalugu (käsikiri). Рукопись "История Эстонии" под редакцией X. Крүүс. 1946. ERAF.1.81.7, lk 1-5.

16. VII 1948

How do you do,

Saan kätte periodiseerimise "ühendatud" variandi, tegeu  
parandused ja saatsin täna arstiga formetsuelse.

Ühendamine oli tehtud päris hästi, veidi arivult liiga  
vahu säilitamise varmus. Parandusi tegeu võrdlemisi vähe, kuid  
arvan, et nad teevad arstli vastuvõetavaks. Alusiks on Vasara  
konstruktsioon, kuid kõik oluline, mis meil oli, on  
ka selles variandis. Väiksemad perioodid - nagu Vasaraal -  
on võteti mõiski erijamad - annavad paremini edasi vastavate  
ajajärgude omapära. Argumentatsioon ja niisid päris soliidne,  
Vasara on vahel veel nähtavasti veel tööd teinud. See näitab  
muidugi veel kord kollektiivse töö paremusi.

Arvan, et autorite seas tuleks Vasaraat märkida  
esimesena. Eks ole? Kirjutasin selles varmus ka  
formetsuelse.

Mull algas este fuksus, kuid plaanid läksid väidi  
sarni, sest Ženzal on veel sarnal mpraxuka - 7. VIII-ii.  
Võib olla, et tuleb vahelal lühikeseks ajaks Eestisse.

Tervita Jutab ja tuttavaid. JN

Allikas: A. Liebmani ja G. Naani käsikirjalised materjalid Eesti ajaloo periodiseerimisest, G.  
Naani kirjad A. Liebmanile. ERAF.247.81.5. Kiri 16.07.1948.

## Lisa 5. Lühike Eesti ajalugu

### L Ü H I K E E E S T I A J A L U G U

#### I

#### ÜRGGOKUKONDLIK KORD. VOITLUS SAKSA JA TAANI

##### ANASTAJATE VASTU.

##### I p e a t ü k k .

##### SUGUKONDLIK KORD.

1. Eesti ala esimesed elanikud - kütid, kalurid ja korilased. Emajärgne sugukond. (Kiviaeg - VII aastatuhandest II aastatuhandeni e.m.a.).
2. Karja- ja viljakasvatuse algus. Üleminek isajärgsele sugukonnale. (Kiviaja lõpp, pronksiaeg ja varaseim raua-aeg - XVII sajand e.m.a. kuni I sajand m.a.j.).
3. Maaharimise kujunemine peaelatusalaks. Isajärgse sugukonna lõppjärg ja lagunemine. (Vanem ja keskmine raua-aeg - II kuni IX sajand m.a.j.).

##### II p e a t ü k k .

#### TERRITORIAALKOGUKONDLIK KORD. KLASSIÜHISKONNA

##### TEKKIMINE.

(Noorem raua-aeg - X sajand. kuni XIII sajandi alguseni).

1. Ajajärgu üldiseloostus. Allikad.
2. Põllundus ja karjakasvatus.
3. Käsitöö ja kaubitsemine.
4. Ühiskondlik diferentseerumine, rikkaste klassi tekkimine.
5. Kihelkonnad ja maakonnad.
6. Usund ja vaimne rahvalooming.
7. Suhted naabritega, eriti Vana-Vene riigiga, Novgorodi ja Pihkvaga.

III p e a t ü k k .

EESTLASTE VOITLUS SAKSA JA TAANI  
ANASTAJATE VASTU AA. 1208 - 1227.

1. Sakslaste tungimine Ida-Baltimaale.
2. Eestlaste ja sakslaste võitluste esimene järk kuni 1215. aastani.
3. Eesti-vene liidu kujunemine. Madisepäeva lahing a. 1217.
4. Põhja-Eesti ja Saaremaa võitlus saksa, taani ja rootsi sissetungijate vastu aa. 1218-1220.
5. Võitluste lõppjärk aa. 1222-1227.
6. Eestlaste alljäärmise põhjused ja tagajärjed.

FEODAALSE KILLUSTUMUSE AJAJÄRK

(XIII saj. - XVI saj. keskpaigani).

IV p e a t ü k k .

FEODAALSETE SUHETE ALGPERIOOD.  
EESTI TALURAHVA ÜLESTÖUS 1343.-1345.a.

1. Eesti ala jaotus võõrvõimude vahel.
2. "Jäälahing" Peipsil. Sakslaste vallutuspiiride kujunemine.
3. Üldjooni feodaalsuhete kujunemisest Eestis.
4. Linnusläänid ja mõisade tekkimine.
5. Talurahva koormiste tõus ja võlastumine. Mõisakohus.
6. Rahva võitlus välismaiste orjastajate vastu.

EESTI TALURAHVA ÜLESTÖUS 1343 - 1345.a.

7. Jüriöö ülestõus.
8. Paide "läbirääkimised" ja ülestõusu mahasurumine mandri võimude poolt.
9. Saarlaste ülestõus. Ordu hävitusretked.
10. Ülestõusu tagajärjed.

V p e a t ü k k .

PÄRISORJUSE ARENEMINE VANA-LIIVIMAAL.

(XIV saj. keskpaigast XVI saj. keskpaigani).

1. Liivimaa feodaalide omavahelised suhted.
2. Vasalkondade osatähtsuse tõus. Maapäevad.
3. Mõisade kasv. Talurahva maksud ja teokoormised.
4. Sunnismaisuse kujunemine.
5. Talurahva sotsiaalne liigestus.
6. Eesti talurahva aineiline kultuur XIII - XVI saj.
7. Linnade areng ja sisekorrastus.
8. Linnade elanikkond ja eestlaste osa selles.
9. Kaubandus.
10. Suhted Vene riigiga XV ja XVI saj. vahetusel.
11. Rooma-katoliku kirik. Eesti rahvaluule.
12. Reformatsioon.
13. Arhitektuur ja kujutav kunst XIII-XVI sajandil.

PÄRISORJUSE KINDLUSTAMISE JA EESTI PÄRAST

PEETAVATE VÕITLUSTE AJAJÄRK.

(aastad 1558-1710).

VI p e a t ü k k .

RIIKIDEVAHELISE TÜKELDAMISE JA SÕDADE AEG

(XVI saj. 2. pool - XVII saj. 1. veerand).

1. Vene-Liivi sõja algus.
2. Venemaa võitlus Liivimaa pärast.
3. Poola-Rootsi-Taani sõjad.
4. Majanduse ja sotsiaalsete olude arengu peajooned.
5. Ida-Eesti Vene valduses (a-il 1558-1582).
6. Lõuna-Eesti Poola valduses.
7. Põhja-Eesti Rootsi valduses (1561-1625).
8. Saaremaa Taani valduses (1559-1645).

EESTI ALA ROOTSI RIIGI PROVINTSINA

(1620-ndatest aastatest kuni a.1710).

VII p e a t ü k k .

EESTI ALA ROOTSI RIIGI PROVINTSINA. PÕHJASÕDA.

(umb. 1625-ndast aastast kuni 1710.a.).

1. Maa üldolukord.
2. Gustav Adolphi reformid Eestis.
3. Feodalismi süvenemine ja pärisorjuse riiklik kindlustamine Gustav Adolphi järglaste ajal.
4. Vene-Rootsi sõda (1656-1661).
5. Karl XI absolutistlik valitsus. Mõisade reduktsioon.
6. Riigimaade talurahva olukord.
7. Suur näljaaeg Eestis aa. 1695-1697.
8. Talurahva aineiline kultuur XVII sajandil.
9. Eesti rahvakooli asutamine. Eesti keel XVII sajandil.
10. Linnad, kaubandus ja tööstus XVII sajandil.
11. Arhitektuur ja kujutatav kunst aa. 1550-1710.

Põhjasõda.

12. Sõja puhkemine.
13. Võitlused Eesti- ja Liivimaa pärast<sup>ja</sup> nende liidendamise Venega.

EESTI ALA VENE AADLI-IMPEERIUMI OSANA VVIII SAJANDIL.

PÄRISORJUSLIKU RÕHUMISE TUGEVNEMINE JA KAPITALISTLIKE SUHETE

TÄRKAMINE.

VIII p e a t ü k k .

PÄRISORJUSLIKU RÕHUMISE TUGEVNEMINE XVIII SAJANDI  
60-NDATE AASTATENI.

1. Eesti- ja Liivimaa Venemaaga ühendamise ajalooline tähtsus.
2. Eesti- ja Liivimaa Vene tsaaririigi koosseisus.
3. Aadli võimu tugevnemine.
4. Talurahva ~~px~~ olukorra halvenemine.
5. Talupoegade võitlus mõisnike vastu.
6. Vennasteliikumine.

6. Talurahva rahutused 1841. aastal.
7. Talurahva vene-õigeusku siirdumine Lõuna-Eestis.  
aa. 1845-1848.
8. Uued talurahva-seadused aa. 1849-1860.
9. Talurahva rahutused Põhja-Eestis 1858.a.  
Maltsveti liikumine.
10. Hridus ja kultuur XIX saj. esimesel poolel.

Allikas: Teadusliku töö kulgemise toimik. Lühike Eesti ajalugu (I-II osa) Juhendaja: H. Kruus. Täitjad: H. Moora, A. Vassar, R. Kleis, H. Moosberg jt. ERA.R.2343.3.2, lk 4-8.